

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL
NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Kafedra: Mühasibat uçotu

İxtisas: 060402 - “Mühasibat uçotu və audit”

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Mövzu : “Ticarətdə maliyyə nəticələrinin uçotu və təhlili”

Magistr: (2420)

Rəhbər:

Kafedra müdiri:

Həsənov Hüseyn Azad o.

i.e.dok. Q.Ə.Abbasov

i.e.dok. prof. S.M.Səbzəliyev

B A K I - 2015

GİRİŞ.

Xalqın maddi və mədəni rifah halının yüksəldilməsilə əlaqədar olaraq ölkədə ticarətin rolu və onun xalqı təmin etmə dərəcəsi durmadan genişlənir. Belə bir inkişaf əlaqədar olaraq ticarət müəssisələrinin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətinin düzgün təşkili və nəticə etibarlı ilə mənfəətli işləməsi mühüm şərt sayılır. Buna görə də maliyyə nəticəsinin uçotuna və təhlilinə böyük fikir vermək lazımdır.

Xalq təsərrüfatının bir sahəsi kimi ticarətin maliyyəsi, bütünlükdə, əmtəə tədaviyünü həyata keçirmək üçün pul vəsaitlərinin əmələ gəlməsi və istifadə olunması prosesindəki iqtisadi əlaqələrin bütün cəhətlərini əhatə edir.

Ticarət müəssisələri, təşkilatları və sistemlərinin maliyyəsi isə ticarətin ümumi maliyyəsinin tərkib hissəsidir. Bu maliyyə münasibətləri konkret olaraq bir müəssisədə, təşkilatlarda və yaxud bir sistem daxilində təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirilməsi prosesində əmələ gəlir. Başqa sözlə ticarət təşkilatları və müəssisələri əhaliyə mal satışını həyata keçirmək üçün istehsal müəssisələrindən mal alır, bu malların dəyərinin bir hissəsini öz vəsaiti ilə ödəyir, digər hissəsini ödəmək üçün bankın kreditindən istifadə edir, ondan borc alır, və sonra həmin borcu ödəyirlər.

Ticarət müəssisələri malları pula satır və satışdan aldığı pulun bir hissəsini yuxarıda göstəriləyi kimi, bank borcunun və tədaviy xərcinin ödənilməsinə, digər hissəsini özünün maddi - texniki bazasının genişləndirilməsinə, başqa bir hissəsini isə maddi həvəsləndirmə fonduna və s. məqsədlər üçün sərf edir, daha sonra, ticarət təşkilatı və müəssisələri malların bir hissəsini nişyə satır və sonra borclularla hesablaşır, mənfəətin bir hissəsini dövlət büdcəsinə ayırır, və s. Yuxarıda göstərilən bütün bu pul münasibətlərinin məcmuyu ticarət təşkilatları və müəssisələrinin maliyyə fəaliyyətini təşkil edir. Həmin maliyyə fəaliyyəti prosesində ticarət təşkilatları və müəssisələri ilə mal göndərənlər, bank, büdcə və sairə orqanlar arasında

planlı qaydada pul fondlarının əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi baş verir ki, yaranmış bu iqtisadi əlaqələrə ticarət müəssisə və ya ticarət təşkilatının maliyyəsi deyilir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının maliyyə vəziyyəti bir sıra göstəricilərlə səciyyələnir və o xüsusi dövriyyə aktivləri ilə təmin olunmanı onlardan istifadə edilməni, mənfəət planının yerinə yetirilməsini, bank kreditləri ilə təmin edilməni debitor və kreditor borclarının vəziyyətini, büdcəyə ödənişlər üzrə öhtəliklərin yerinə yetirilməsini və s. əhatə edir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının bazar iqtisadiyyatı şəraitinə keçirilməsi onlarda təsərrüfat hesabı prinsiplərinin dərinləşməsinə, iş fəaliyyətinin rentabelliyyənin təmin edilməsinə geniş yollar açır. Bu da müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticəsinin uçotunun və təhlilinin təşkil edilməsini tələb edir.

Bunu nəzərə alaraq biz “Ticarət müəssisələrində maliyyə nəticələrinin uçotu” mövzusunun aktual mövzu olmasını bilərək onu Mərkəzi universal mağazasının əsasında magistr dissertasiyası kimi işləməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

I FƏSİL. TİCARƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN - MƏNFƏƏTİN İQTİSADI TƏBİƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTİ

1.1. TİCARƏTDƏ MƏNFƏƏTİN MAHIYYƏTİ

İstehsal münasibətləri şəraitində izafi məhsul müəssisənin mənfəəti və vergi formalarında təzahür edir. Özlərinin iqtisadi mahiyyətlərinə görə bunlar mənfəət və vergi kimi bir-birindən fərqlənirlər. Onlar yalnız maddi istehsalda yaradılan izafi məhsulun, başqa sözlə, xalis gəlirin iki hissəsidirlər.

Bütün müəssisənin, o cümlədən, ticarətin mənfəəti izafi məhsulun bir hissəsi olmaqla müəssisənin təcərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini xarakterizə edir. Beləliklə, mənfəət nəinki - maddi istehsal, eyni zamanda xalq təsərrüfatının bütün təsərrüfat hesablı müəssisələrinə, o cümlədən, xidmət dairəsi müəssisələrinə xas olan iqtisadi kateqoriyadır.

Bir iqtisadi kateqoriya kimi mənfəət kapitalizmdəki mənfəətdən əsaslı sürətdə fərqlənir.

Kapitalizm cəmiyyətində izafi dəyərin təzahürü olan mənfəət kapitalist istehsalının əsas məqsədini təşkil edir. Barışmaz rəqabət mübarizəsi şəraitində orta mənfəət normasına nail olmayan müflisləşir və iri inhisarçı birliklərin pəncəsi altına düşür. Bu hal kapitalizmdə təkcə istehsal sahələrinə deyil, eyni zamanda kapitalist ticarətinə də aiddir.

Demokratik cəmiyyətin təsərrüfatında mənfəət, kapitalizmdən fərqli olaraq istehsalın məqsədi deyil və onun inkişafını tənzim etmir. İstər bütünlükdə ictimai istehsalın, istərsə də ayrılıqda götürülmüş hər bir müəssisənin əsas məqsədi cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəməkdən ibarətdir. Mənfəət istehsalı genişləndirmək üçün mühüm iqtisadi vasitədir. Mənfəət xalqın artmaqda olan maddi və mədəni tələbatını ödəmək məqsədi ilə istehsalın daha da genişləndirilməsinə yönəldilir. Onun ümumi məbləği cəmiyyətin marağına uyğun olaraq planlı qaydada bölüşdürülür.

Bu və ya digər vergidən fərqli olaraq müəssisələrin mənfəətinin hamısı budcəyə daxil olmur. Onun bir hissəsi müəssisənin sərəncamında qalır və istehsalı genişləndirmək üçün istifadə olunur.

Kapitalizm şəraitində orta mənfəət norması əldə etməyən müəssisələr iri inhisarlar tərəfindən məhv edildiyi halda, demokratik cəmiyyətdə müvəqqəti zərərlə işləyən, lakin cəmiyyət üçün faydalı olan müəssisələr bağlanmır, əksinə, daxili ehtiyatlardan istifadə etmək və dövlət yardımını almaq hesabına dirçəlir, ümumxalq işi naminə istehsal fəaliyyətini gücləndirir.

Bütün bunlara baxmayaraq, bazar iqtisadiyatının tələblərinə görə müəssisənin başlıca vəzifələrindən biri mənfəətli işləməkdir. Bazar iqtisadiyatı şəraitində mənfəət istehsal həcmi genişləndirmək, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq, onun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq hesabına artırıla bilər.

Tədavül dairəsində, o cümlədən, ticarətdə dəyərlərin formasının dəyişilməsi prosesi ilə yanaşı bir sıra istehsal və yaxud tədavül prosesində istehsalın davamı ilə əlaqədər olan əməliyyatlar aparılır. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsi prosesində məhsuldar əmək sərf olunur və izafi məhsul yaradılır. Deməli, ticarət müəssisələrinin mənfəətinin bir hissəsinin kəmiyyəti ticarətdə sərf olunan məhsuldar əməyin miqdarı ilə ölçülür.

Bundan əlavə, hər bir xidmət dairəsində olduğu kimi, ticarətdə də hər bir dəyər yaratmayan və yalnız dəyərlərin formasının dəyişilməsi ilə məşğul olan əmək də mənfəət gətirir. Ticarət mənfəətinin bu hissəsi istehsalda yaradılmış yeni dəyərin, izafi məhsulun hesabına ödənilir.

Ticarət mənfəətinin bir hissəsinin izafi məhsul hesabına ödənilməsi qanunauyğun bir haldır. Ticarətin ayrılıb müstəqil bir sahəyə çevrilməsi istehsalda qoyulan vəsaitin nisbi artımına, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olur, ictimai məhsulun dövrünü sürətləndirir, dəyərlər formasının dəyişdirilməsinə sərf olunan canlı və əşyalaşmış əmək məsrəflərini azaldır. Buna görə də sənayə və kənd təsərrüfatında yaradılan izafi məhsulun

bir hissəsi mal tədavülünü həyata keçirmək üçün ticarətə verilir. İzfai məhsulun bu hissəsinin miqdarı tədavül dairəsinin mənfəətə olan ehtiyacına və bu ehtiyacları ödəmək imkanına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Ticarət mənfəəti, məlum olduğu kimi, ticarət güzəştləri ilə tədavül xərclərinin fərğindən ibarətdir.

Ticarət təşkilatı və müəssisənin mənfəəti dəyər göstəricisi ilə ifadə olunur. Mənfəətin mal dövriyyəsinə olan nisbətində rentabellilik deyilir və % -lə ifadə edilir. Müəssisə mənfəətinin mal dövriyyəsinə görə faizi, yəni səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, onun təsərrüfat fəaliyyəti bir o qədər rentabelli hesab olunur.

Ticarət kapitalından fərqli olaraq ticarətdə mənfəət şəxsi məqsəd güdmək üçün deyil, ticarəti təkmilləşdirmək, əhaliyə ticarət xidmətini yüksəltmək üçün bir vasitədir.

Ticarətdə mənfəət ticarətin, maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm və yekun göstəricisidir.

Ticarət müəssisələrinin mənfəəti əsas keyfiyyət göstəricisidir. Ticarət - maliyyə fəaliyyətinin bütün göstəriciləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə bu göstəricilərdə təcəssüm olunur. Mənfəət təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsini, müəssisənin xalis gəlirini göstərir.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinin həyata keçirilməsi digər sahələrdə olduğu kimi ticarətdə də mənfəətin artmasına səbəb olur və ona əsaslandırılmış istiqamət verir.

1.2. TİCARƏT TƏŞKİLATLARI VƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MƏNFƏƏTİN ƏMƏLƏ GƏLMƏ MƏNBƏLƏRİ VƏ ONDAN İSTİFADƏ ETMƏK PRİNSİPLƏRİ

Ticarətdə mənfəətin əmələ gəlməsi mənbələri öz xarakterlərinə görə bir neçə cür olur.

a) malların satışından əldə edilən mənfəət. Bu mənfəət ticarət güzəştləri (ticarət əlavəsi, qiymət üstəliyi və s.) və tədavul xərclərinin məbləği arasındakı fərqdən ibarətdir. Bu, ticarətdə əsas mənfəət mənbəyidir.

b) ticarət təşkilatlarının sənaye, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və s. qeyri - ticarət fəaliyyətindən daxil olan mənfəət. Buraya ticarət təşkilatlarının yuxarıda göstərilən sahələrindən əlavə, tara üzrə əməliyyatlardan və parça biçimindən əldə edilən mənfəətlər də aiddir.

v) ümumittifaq əhəmiyyətli hər hansı bir tədbirin keçirilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflərin ödənilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayırmalar.

q) planlaşdırılmayan gəlirlərin planlaşdırılmayan məsrəflərdən artıq olması.

Ticarət təşkilatları müəssisələrdən debitor və sair borcların silinməsi, malların əskik gəlməsi, təbii fəlakət nəticəsində mal-maddi dəyərlərin yararsız hala düşməsi və yaxud ucuzlaşdırılması habelə ticarət təşkilatları tərəfindən cərimələrin ödənilməsi və s. bu kimi nəzərdə tutulmayan məsrəflər baş verə bilər bunlara planlaşdırılmayan məsrəflər deyilir.

Eyni zamanda ticarət təşkilatlarının nəzərdə tutulmayan gəlirləri də olur. Bunlara ticarət təşkilatının mal göndərənlər tərəfindən müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməməsi və s. üçün onlardan aldıkları cərimələr, inventarizasiya aparılarkən mal-maddi dəyərlərinin artıq çıxması və s. aiddir. Belə gəlirlərə də planlaşdırılmayan gəlirlər deyilir.

Planlaşdırılmayan gəlirlərlə planlaşdırılmayan məsrəflər arasındakı fərq gəlirlərin üstünlüyü hesabına olduqda mənfəət kimi qəbul edilir.

Bütün təsərrüfat sahələrində olduğu kimi, ticarətdə də mənfəətdən məqsədəuyğun sürətdə istifadə etməyin böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Mənfəətin bölüşdürülməsi və ondan istifadə edilməsi elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Ticarət təşkilatlarında və müəssisələrində mənfəət dövriyyə vəsaitinin artırılmasına, əsaslı vəsait qoyuluşuna (digər mənbələrlə yanaşı), müəssisə fondunun yaradılmasına, qiymətlərin ucuzlaşdırılması fondunun yaradılmasına və büdcə üçün ayırmalara sərf edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilat və müəssisələrdə plan mənfəətinin böyük bir hissəsi iqtisadi həvəsləndirmə fondunun yaradılmasına yönəldilir. İqtisadi həvəsləndirmə fondu, öz növbəsində, maddi mükafatlandırma fondundan, ictimai- mədəni tədbirlər və yaşayış binaları tikintisi fondundan ibarətdir.

Hal-hazırda plandan əlavə mənfəət aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə olunur:

- maddi həvəsləndirmə fonduna, ictimai- mədəni tədbirlər və yaşayış binaları tikintisi fonduna, ticarətin inkişafı fonduna (maliyyə planı üzrə nəzərdə tutulandan əlavə) ayırmalar
- ümumittifaq yarışlarının, habelə yerli təbəçilikdə olan təşkilat və müəssisələrin keçirdiyi yarışların yekunları üzrə mükafatların verilməsi
- yeni texnikanın tətbiq edilməsinə, ticarətin maddi-texniki bazasının genişləndirilməsi üçün alınan bank borçlarının ödənilməsinə, plandan əlavə ödəncələrin təmin edilməsinə (maliyyə planı üzrə tutulan məbləğdən əlavə)
- müvəqqəti maliyyə yardımı göstərmək üzrə ehtiyata ayırmalara
- mövcud qanunçuluğa əsasən sairə ödəncələr və ayırmalara.

Bu tədbirlərdən sonra plandan əlavə mənfəətin sərbəst qalan hissəsi büdcəyə ayrılır.

II FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN UÇOTU

2.1. Ümumi gəlir üzrə uçotun təşkili və texnikası

Ticarət müəssisə və təşkilatlarında tədavül xərcinin ödənilməsi və mənfəətin yaranmasının əsas mənbəyi ümumi gəlir kimi formalaşan malların satış qiymətinin bir hissəsini özündə birləşdirən ticarət güzəşti və əlavəsi hesab edilir. Ticarət güzəşti və əlavəsinin həcmi və onun təqdim olunması qaydası müvafiq qanunverici aktlarla tənzimlənir. Ticarət güzəşti və əlavəsi əsas etibarilə ticarət və ictimai iaşə müəssisələri üçün təyin edilir.

Ticarət güzəşti malların pərakəndə qiymətlərinə nisbətən faizlə müəyyənləşdirilməklə mal qrupları və ticarət təşkilatlarının yerləşdiyi yerlər üzrə fərqləndirilir.

Mal satanlar tərəfindən ticarət güzəştinin düzgün verilməsi üzərində nəzarətin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ticarət təşkilatlarının ümumi gəliri əsas etibarilə satılmış malların payına düşən ticarət güzəştinin səviyyəsi ilə təyin olunur.

Ticarət güzəştinin sintetik uçotu 603 №-li “Verilmiş güzəştlər” hesabında aparılır.

Ayrı-ayrı hesabların debiti ilə müxabirləşməklə 603 №-li “Verilmiş güzəştlər” hesabının kredit dövriyyəsi müxtəlif hesabların jurnal - orderlərində əks etdirilir. Daha doğrusu göstərilən hesabın məbləğləri 431, 531 №-li “Mal satan və pordatçılara uzun qısamüddətli kreditor borcları” və 205.2 №-li “Pərakəndə ticarətdə olan mallar” hesabları üzrə təyin olunmuş jurnal-orderlərin cədvəlində cəmləşir.

Beləliklə, həmin hesabların debiti üzrə cədvəllərdə ay ərzində 603 №-li hesabın kredit dövriyyəsinin məbləği əldə edilir.

Əgər pərakəndə ticarət müəssisəsi malları öz yuxarı təşkilatının baza və anbarlarından alırsa, bu zaman onlara verilən ticarət güzəştinin həcmi tədavül xərcinin plan səviyyəsi və ayrı-ayrı ticarət müəssisələrinin rentabellik səviyyəsindən asılı olaraq fərqləndirilir. Mallar pərakəndə ticarət müəssisələrinə ticarət güzəşti və nəqliyyat xərcinin məbləği göstərilən tədiyyə tələbnaməsi, hesab - faktura və s. sənədlərə əsasən mədəxil edilir. Həmin sənədlərə əsasən mallar mədəxil edilən zaman təqdim olunmuş ticarət güzəştləri uçot reqistrlərində əks etdirilir. Lakin mallar yerli malsatanlardan və özünün təşkilatının baza və anbarlarından daxil olan hallarda ticarət güzəşti və nəqliyyat xərci mühasibat hesablarında malı mədəxil edən zaman deyil, bazanın ödəmə tələbnaməsi ödənildikdən sonra göstərilir. Belə bir hal baza yaxud anbardan malın buraxılmasına dair rəsmiyyətə salınmış sənətə ticarət güzəştinin göstərilməsi ilə əlaqədardır. Beləliklə, malın pərakəndə ticarət müəssisəyə mədəxili zamanı 431, 531 №-li “Malsatan və podratçılara uzun/qısamüddətli kreditor borcları” hesabının kreditində mədəxil edilmiş malın dəyəri pərakəndə qiymətlə, debitində isə nəinki, malsatanın ödənilmiş - ödəmə tələbnaməsinin məbləği də göstərilir.

Belə ki, hesablaşma sənədində göstərilən ticarət güzəştinin məbləği 603 №- li hesabının kreditinə, 431 və ya 531 № li hesabın debitinə yazılır. Beləliklə, 603 №- li hesab bilavasitə 431 və ya 531 №- li hesaba müxabirləşir. Mallar ticarət təşkilatının bölüşdürücü bazasından daxil olduqda isə 603 № -li hesab 172 №- li “Törəmə müəssisələrin uzunmüddətli debitor borcları” hesabı ilə müxabirləşir.

Yazılışda 603 №- li hesabın krediti 172 №-li hesabın debeti ilə müxabirləşməklə, daxil olmuş və ödənilmiş malın ticarət güzəşti yazılır.

Anbar və ya bazalardan malların buraxılması zamanı uçotu sadələşdirmək üçün ticarət təşkilatına icazə verilir ki, öz pərakəndə ticarət müəssisələrinə ayrı- ayrı mallar üzrə müxtəlif ticarət güzəşti əvəzinə orta ticarət güzəşti faizi təqdim etsin.

Həmin ticarət güzəştinin miqdarı mal dövriyyəsinin quruluşundan asılı olaraq müəssisələr üzrə fərqləndirilmiş şəkildə təyin edilir. Bu zaman ticarət güzəştinin məbləği hər bir partiya mal üzrə deyil, ay ərzində buraxılmış malın bütün həcminə görə müəyyən edilir. Belə olduqda, ayın axırında təqdim olunmuş ticarət güzəşti 172 №-li “Törəmə müəssisələrin uzunmüddətli debitor borcları”, hesabının debetinə və 603 №-li hesabın kreditinə yazılmaqla rəsmiyyətə salınır.

Pərəkəndə ticarətdə satılmış malların payına düşən ticarət güzəştinin hesablanması üçün iki üsuldən istifadə edilir %

1. Orta ticarət güzəştinin faizi üzrə
2. Malların çeşidləri üzrə.

Satılmış ticarət güzəştini birinci üsul ilə hesabladıqda aşağıdakı hesablamalar həyata keçirilir.

1. Hesabat ayının axırında 603 №-li hesab üzrə qalıq əvvəlcədən təyin edilir.

2. 601 №-li hesabın hesabat dövrü üçün satılmış malların məbləği təyin olunur. Həmin məbləğ 205.1 №-li hesabın qalığına əlavə olunur.

3. Əvvəlcədən təyin edilmiş qalıqın məbləği 100-ə vurulur və cəmi mal dövriyyəsinə bölünür. Beləliklə də, ticarət güzəştinin orta faizi təyin olunur.

Tapılmış orta faizdən və ayın axırına qalan mal qalığından istifadə edərək satılmayan mallara düşən ticarət güzəştlərinin məbləği müəyyən edilir. Bundan sonra həmin məbləğ 603 №-li hesabın təqribi olan qalığından çıxmaqla satılmış mallara düşən ticarət güzəşti əldə edilir. Satılmış ticarət güzəştinin bu qayda ilə müəyyən edilmiş məbləği **storono** üsulu ilə 601 №-li hesabın DT- də, 603-li hesabın KT- də əks etdirməklə rəsmiyyətə salınır. Lakin bu qayda ilə aparılan hesablama kifayətedici dərəcədə dəqiq məlumat verə bilmir. Bu onunda izah edilir ki, ayrı-ayrı mallar bir - birindən fərqli ticarət güzəştlərinə malikdirlər. Buna görə də, bütün mallar üçün ticarət

güzəştinin yeni orta faizini tətbiq etdiqdə satılmış ticarət güzəştinin məbləği az yaxud çox göstərilmiş olur.

Həqiqi məlumat verən ikinci üsuldur. Bu üsul ilə mal çeşidlərinin həqiqi qalığı və mallar üzrə ticarət güzəştlərinin məlumatlarına əsasən satılmış mallara düşən güzəştin məbləği müəyyən edilir. Lakin bu üsulun tətbiq edilməsində hər ayın 1-i tarixinə bütün malların qalıqlarını müəyyən etmək üçün inventarizasiya aparmaq tələb olunur. Bu işə uçot işinin həcmi çoxaldır və ticarət işçilərini işdən ayırır. Buna görə də təcrübədə satılmış ticarət güzəştinin hesablanması üçün 1-ci üsuldən daha geniş istifadə edilir.

Bütün bu dediklərimizi Mərkəzi universal mağazasının məlumatları əsasında misalla izah edək %

Pərakəndə ticarət müəsisənin 2014-cü il sentyabr ayının 1-nə aşağıdakı sintetik hesabları üzrə qalıqları olmuşdur %

205.2 - №- li hesab üzrə - 6700 min manat

603 -№- li hesab üzrə – 565,5 min manat.

Sentyabr ayında aşağıdakı baş vermiş əməliyyatlara əsasən ticarət güzəştini hesablayaq %

1. Mal hesabatına əsasən mal satanlardan alınmış mallar pərakəndə qiymətlə mədaxil edilmişdir. Daxil olmuş mallar haqda aşağıdakı göstəricilər vardır %

a) malın pərakəndə qiymətlə dəyəri- 4210,1 min man

b) ticarət güzəşti –290,48 min manat

Həmin malın daxil olmasına dair pərakəndə ticarət müəsisəsində aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib edilir %

DT	KT	Məbləğ
205.2	431 və ya 531	3919,62 min man.
205.2	603	290,48 min man.

2. Kassirin hesabatına əsasən sentyabr ayında mağazanın satış pulu olmuşdur – 5991,86 man.

Bu zaman satış puluna aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı tərtib edilir%

DT	KT	Məbləğ
221	601	5991,86 man.

3. Mal hesabatına əsasən satılmış malların dəyəri onların hesabın-dan silinir - 5991,86 min man.

Satılmış malların dəyərinin maddi-məsul şəxsin hesabından silinməsinə aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilir:

DT	KT	Məbləğ
601	205.2	5991,86 min man.

4. Satılmış malların payına düşən ticarət güzəştin məbləğini hesablayıb hesablarda əks etdirmək. Bunun üçün aşağıdakı hesablama cədvəlindən istifadə etmək lazımdır.

Ayın əvvəlinə hesabın KT qalığı	603 № - li hesab		Ayın axırına təqribi qalıq	Hesabat ayında satılmış mallar	Ayın axırına olan mal qalığı	Malların cəmi (qr.5 +qr.6)	Orta ticarət güzəşti faizi (qr.4* 100) /qr.7	Satılmış mallara düşən ticarət güzəşti (qr.8*qr.6)/100	Satılmış mallara düşən ticarət güzəşti (qr.4- qr.9)
	Dövriyyə								
	DT	KT							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
565,5		290,48	559,82	5991,86	4918,24	10910,1	7,0	344,26	511,72

Hesablama cədvəlinə əsasən satılmış mallara düşən ticarət güzəşti müəyyən edilir və bu məbləğə **storono** üsulu ilə (qırmızı karandaş üsulu ilə) aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı verilir.

DT	KT	Məbləğ
601	603	511,72 min man.

Yuxarıda göstərilən hesablamalarda aparılan yazılışlardan göründüyü kimi, 46/1 №-li hesabda göstərilən 511,72 min man / kredit qalığı/ satılmış malların payına düşən ticarət güzəştini, yəni ümumi gəliri 603 №-li hesabda qalan 344,26 min man kredit qalığı ilə hələlik satılmayıb qalan mallara düşən ticarət güzəştini göstərir.

Beləliklə, biz parakəndə ticarət müəssisəsi tərəfindən satılmış və satılmayıb qalan malların payına düşən ticarət güzəşti məbləğini /ümumi gəliri/ müəyyən etmiş oluruq.

2.2. Tədavül və idarəetmə xərcləri üzrə uçotun təşkili və texnikası

Tədavül xərcləri malların istehsal yerindən istehlakçılara çatdırılmasına qədər hərəkəti ilə əlaqədar pul formasında ifadə olunan ticarət məsrəfləri hesab edilir. Onlara malların daşınması, saxlanması, qablaşdırılması, növləşdirilməsi və satışa hazırlanması, həmçinin onların tədarüku və satışı, ticarət müəssisə və təşkilatlarının idarə edilməsi və əmtəə tədavülü üzrə digər xərclər daxildir.

Pərakəndə ticarət müəssisələri həmin xərcləri onların xeyrinə təqdim edilən ticarət güzəştləri hesabına ödəyirlər. Tədavül xərclərinin miqdarı həm məbləğ, həm də mal dövriyyəsinə görə faizlə müəyyən edilir. Bu miqdar ticarət - maliyyə planının tədavül xərclərinin smetasında təsdiq edilir.

Hesabat dövründə ticarət müəssisə və təşkilatları tərəfindən aparılan bütün xərclərin ümumi məbləği sintetik uçotun köməyi ilə müəyyən edilir. Bu məlumatlar tədavül xərcləri üzrə təstiq edilmiş limitə riayət edilməsinə nəzarət etmək, həmçinin hesabat dövründə onların ümumi səviyyəsini hesablamaq üçün istifadə edilir.

Tədavül xərcləri üzrə uçotun düzgün təşkilinin zəruri şərti onların əsaslandırılmış təsnifatı hesab edilir. Smetanın yerinə yetirilməsinə nəzarət edən zaman həqiqi xərcin planla müqayisə edilə bilməsini təmin etmək üçün ən vacib şərt xərc növləri üzrə tədavül xərclərinin vahid təsnifatını aparmaq lazımdır. Buna görə də ticarətin bütün müəssisə və təşkilatları üçün tədavül xərclərinin vahid təsnifatı təyin edilmişdir. Elmi əsaslandırılmış təsnifat tədavül xərcləri üzrə analitik uçotun təşkili üçün əsas hesab edilir.

Tədavül xərclərinin sintetik uçotu 701.6 №-li sub hesabında aparılır. Bu sub hesab aktivdir, buna görə də onun DT-də müəssisə tərəfindən aparılmış bütün xərclər toplanılır. KT-də isə onun silinməsi, həmçinin cari ildə əvvəlcədən aparılmış xərclərin qaytarılması ilə əlaqədar əməliyyatlar

göstərilir. Bu sub hesabda ancaq DT qalıǵı ola bilər. Həmin qalıq əsasən artan yekunla ilin əvvəlindən axırına kimi aparılmış xərclərin miqdarını özündə əks etdirir.

Qeyd edildiyi kimi pərakəndə ticarət müəssisələrində tədavül xərclərinin uçotu 701.6 №-li "Satış xərcləri" sub hesabında aparılır. Müəssisə tərəfindən aparılmış bütün xərclər baş verdikcə göstərilən hesabın DT-nə, təyinatından asılı olaraq; məsələn, mal satanın nəqliyyat xərci ödənildikdə 431 və ya 531 №-li, işçilərə əmək haqqı hesablandıqda 533 №-li, Sosial sığorta orqanlarına ayırmalar aparıldıqda 522 №-li, mal satanlardan daxil olmuş mallar üzrə təbii itki norması daxilində əskik kəlmə müəyyən edildikdə 431 və ya 531 №-li, əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablandıqda 112, bina, mənzil, qurğu və inventarlar üzrə kirayə haqqı, onların saxlanması üçün çəkilmiş xərclər, cari təmir üzrə xərclər, malların saxlanması, növləşdirilməsi və qablaşdırılması, həmçinin soyuducu qurğuların saxlanması üçün çəkilmiş xərclər, reklama üzrə xərclər ödənildikdə yaxud hesablandıqda 223 №-li "Hesablaşma hesabı", ya da 171, 211, 538 №-li "Sair debitor və kreditorlarla hesablaşmalar" hesabının, bank KT-dən istifadəyə görə faiz ödənildikdə 223 №-li hesabın, malların təbii itki norması daxilində əskik kəlməsi baş verdikdə / inventarizasiya zamanı / , təbii itki normasından artıq əskik gəlmiş, eləcə də xarab olmuş malların məbləği silindikdə onlarla əlaqədar olan itkilər 205.2 №-li hesabın, kadr hazırlığına təyin edilmiş miqdarda məbləğ ayırdıqda 172 yaxud və digər hesabların KT-lərinə mühasibət yazılışı tərtib edilir. Sintetik hesablarda müəssisə tərəfindən aparılmış xərclərin ancaq ümumi məbləği toplanılır, lakin bu cür məlumatlar müəssisə fəaliyyətinə operativ rəhbərlik etmək üçün kifayət deyil. Buna görə ayrı - ayrı xərclərin analitik uçotunu aparmaq tələb olunur. Pərakəndə ticarət müəssisələrində tədavül xərclərinin analitik uçotu, baş vermiş xərcləri aşağıdakı maddələrə bölməklə aparılır.

1. Dəmir yolu, su və hava nəqliyyatı ilə malların daşınması xərcləri.
2. Avtomobil və qoşqu nəqliyyatı ilə malların daşınması xərcləri.

3. Əmək haqqı xərcəri.
4. Bina, mənzil, qurğu və inventarların kirayəsi üzrə xərclər, eləcə də əsas vəsaitlərin amortizasiyası.
5. Bina, mənzil, qurğu və inventarların saxlanması üzrə xərclər.
6. Cari təmir xərcləri.
7. Xüsusi sanitariya geyimləri və az qiymətli əşyaların köhnəlməsi.
8. Malların saxlanması, yenidən emal edilməyi, növləşdirilməsi və qablaşdırılması, həmçinin soyuducu avdanlıqların saxlanması üzrə xərclər.
9. Reklam üzrə xərclər.
- 10 Kredit üzrə xərclər.
11. Əmtəə material dəyərlilərinin təbii itki norması daxilində əmələ gələn əskik gəlməsi.
12. Əmtəə material dəyərlilərinin itki normasında çox əskik gəlməsi və onların xarab olmasından olan itkilər, həmçinin əsaslandırılmamış iddiaya görə məhkəmə tərəfindən etiraz edilən və müəssisənin hesabına silinən əskikgəlmə üzrə itkilər.
13. Tara üzrə itki və xərclər.
14. Kadr hazırlığına ayırmalar.
15. Əməyin mühafizəsi və texniki ehtiyatsızlıq üzrə xərclər.
16. Sair xərclər.
17. İnzibati idarə xərcləri.

Maddələr üzrə tədavül xərclərinin uçotu bilavasitə xərclənmiş vəsaitləri əks etdirən hesabların jurnal orderlərində həyata keçirilir. Məsələn, 221 №-li hesabın jurnal orderində nəğd xərclənmiş pulun məbləği 223 №-li hesabın jurnal - orderində xərclərin ödənilməsinə köçürülmüş məbləğ və s. əks etdirilir.

Tədavül xərci hesabının DT-nə aid edilən məbləğin yazılması üçün hər bir jurnal-orderdə ayrıca sütun nəzərdə tutulmuşdur. Tədavül xərclərinin analitik uçotunu aparmaq üçün çox qrafalı kartoçka formasından istifadə edilir. Həmin kartoçkada hər xərc maddəsi üçün ayrıca sütun nəzərdə

tutulmuşdur. Hər bir sütuna yazılmış məbləğlərin yekunu aparılan xərclərin mütləq miqdarını göstərir. Bundan başqa ümumi xərc miqdarı üçün çox qrafalı kartoçkada xüsusi sütun ayrılmışdır. Həmin sütundakı məbləğin yekunu müvafiq sintetik hesabın məlumatına bərabər olmalıdır. Tədavül xərclərinin analitik uçotu üçün nəzərdə tutulmuş kartoçkadakı yazılışlar 701.6 № li sub hesabın DT-i ilə müxabirləşən hesabların jurnal ordenlərinə əsasən aparılır. Bunun üçün xüsusi olaraq aydınlaşdırma cədvəli tərtib etmək məsləhət görülür. Həmin cədvəl əməliyyatları jurnal-orderə yazan zaman onun qısa məzmunu və xərc maddəsinin nömrəsini göstərməklə ayrı - ayrı sənədlərin məlumatlarına əsasən tərtib edilir. Göstərilən kartoçka illik açılır və artan yekunla yazılışları özündə əks etdirir.

Həm satılan, həm də satılmayıb ayın axırına qalan mallara düşən müəssisənin bütün xərcləri tədavül xərclərinin DT-də toplanılır. Hesab dövrünün axırında həmin hissələrin hər birini xərclərin ümumi məbləğindən ayırmaq zərurəti iki əsas səbəblə əlaqədardır.

1. Satılmış mallardan olan maliyyə nəticəsini satılan ticarət güzəştini onların satışı ilə əlaqədar xərclərlə müqayisə etməklə müəyyən etmək olar. Bunun üçün uçota alınan ümumi xərcin məbləğindən mal qalığına düşən xərc məbləğini ayırmaq lazımdır.

2. Əmtəə-material qiymətliyəli alışı dəyərindən və onların daşınması, eləcə də saxlanması ilə əlaqədar olan xərclərdən toplanmış həqiqi dəyərlə mühasibat balansında əks etdirilir. Buna görə mal qalığının həqiqi maya dəyərini müəyyən etmək üçün həmin xərcin, yəni mal qalığına düşən xərcin miqdarını təyin etmək tələb olunur. Hesabat ilində satılmış mallara aid edilən həqiqi xərc məbləğini ayırmaq nəticəsində müəyyən edilən hissə ilin axırında 801 №-li hesabın DT-nə, 701.6 li sub hesabın KT -nə yazılmaqla silinir. Bundan sonra 701.6 №-li sub hesabın DT- də qalan məbləğ satılmayıb ayın axırına düşən xərci özündə əks etdirir. Mal qalığına düşən bu xərc məbləği balansın aktivində ayrıca məbləğ kimi qeyd edilir. Aylıq və kvartallıq balansın tərtibi zamanı hər bir mühasibat yazılışı tərtib etmədən mal qalığına düşən

tədavül xərcinin məbləği 701.6 №-li sub hesabın DT- də toplanmış ümumi xərc məbləğindən ayrılmaqla balansın aktivində göstərilir. Satılmış mallar və mal qalıqına düşən müəyyən hesablama aparmaq yolu ilə yerinə yetirilir. Həmin xərcin məbləğini təyin edən zaman hesablamanı sadələşdirmək məqsədi ilə ancaq malların daşınması üzrə nəqliyyat xərcindən istifadə edilir. Satılmayan mallara aid edilən digər maddələrdə uçota alınan başqa xərclər məsələn, onların saxlanması, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və s.-lə əlaqədar olan məsrəflər az miqdar təşkil edildiyinə görə onların hesablamada istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Mal qalıqına düşən tədavül xərcləri hesabat ayında malların daşınması üzrə nəqliyyat xərcinin ay ərzində satılan və satılmayan malların ymumi məbləğinə olan nisbətinin orta faizinə görə hesablanır. Bu hesablama aşağıdakı kimi yerinə yetirilir.

Bunun üçün Mərkəzi universal mağazasında 01. 01. 2015-ci il tarixə satılmayıb qalan mal qalıqına düşən nəqliyyat xərcini aşağıdakı cədvəlin köməyi ilə hesablayaq.

MAL QALIĞINA DÜŞƏN TƏDAVÜL XƏRCİNİN HESABLANMASI

Xərc maddəsinin adı	1.12.2014- cü il tarixə olan mal qalıqına düşən tədavül xərc məbləği	Dekabr ayında olan mallara düşən tədavül məbləği	Cəmi tədavül xərclərinin məbləği (qr.2+qr.3)	Dekabr ayında satılan malların dəyəri	1.01. 2015- ci il tarixə qalan malların dəyəri	Cari malların dəyəri (qr.5 + qr.6)	Tədavül xərclərinin orta faizi; (qr.4*100)/qr.7	Mal qalıqına düşən tədavül xərclərinin məbləği; (qr.6 + qr.8)/100
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Nəqliyyat xərcləri	57,64	94,13	151,78	14028,91	9639,28	2366,82	0,641	61,96

Aparılan hesablamaдан göründüyü kimi satılmayıb 1. 01. 2009- cu il tarixə olan mal qalıqına düşən nəqliyyat xərcləri 61,96 man. təşkil edir. Bu maddə üzrə xərclərin 701.6 №-li hesabın DT-də toplanan 8,98 /151,78 – 61,96/ dekabr ayında satılan malların maya dəyərində ayıd edilir.

İnzibati- idarə xərclərinə ticarət təşkilatları, və onların bölmələrində işləyən, aparatın saxlanması ilə ilə əlaqədar olan xərclər daxildir. Bu xərclərin sintetik uçotu 721 №-li hesabda aparılır.

Yuxarıda göstərilən təşkilatlarda ştat cədvəlinə və inzibati- idarə xərclərinin smetasına nəzarəti gücləndirmək məqsədi ilə işçilərin miqdarı maliyyə orqanlarında qeyd edilməlidir.

İnzibati-idarə xərclərinin analitik uçotu aşağıdakı maddələr üzrə aparılır.

1. Əsas və əlavə əmək haqqı.
2. Xidməti ezamiyyə xərcləri.
3. Sair xərclər.

Sair xərclər maddəsində bina və inventarların saxlanması, dəftərxana, poçt, teleqraf və telefon xərcləri, sosial sığortaya ayırmalar və s. xərclər uçota alınır.

İnzibati- idarə xərcləri üzrə analitik uçotun bu cür təşkili onların həqiqi miqdarını təstiq edilmiş smeta ilə müqayisə etməyə şərait yaradır. İnzibati- idarə xərclərinin uçotda əks etdirilmə qaydası 721 №-li hesabın digər sub hesablarındakı kimi yerinə yetirilir. Bütün inzibati- idarə xərcləri ödənildikcə yaxud hesablandıqca 721 №-li hesabın DT-də toplanılır. Bu zaman xərclərin məzmunu və təyinatından asılı olaraq müxtəlif hesabların KT- nə, yeni işçilərə əmək haqqı hesablandıqca 533 №-li, əmək haqqına görə sosial sığortaya məbləğlər ayrıldıqca 522 №-li, ezamiyyət xərcləri silindikdə 244 №-li, bina və inventarların saxlanması üçün məbləğlər ödənildikdə 223 №-li, hesablandıqca isə 171 və ya 211, 538 №-li, bina və inventarlara amortizasiya hesablandıqca 112 №-li, dəftərxana, poçt, teleqraf və telefon xərcləri kassadan ödənildikdə 221 №-li, hesablaşma hesabından KT-lərinə yazılışlar verilir. 721 №-li hesabda uçota alınan bütün xərc məbləğləri ilin axırında tamliqlə 801 №-li hesabın DT-nə köçürülür.

2.3. Müəssisələrin planlaşdırılmayan gəlir və itkiləri üzrə uçotun təşkili və texnikası

Malların normal tədavülü ilə əlaqədar olan tədavül xərcləri ilə yanaşı ticarət müəssisə və təşkilatlarında planlaşdırılmayan itkilər də baş verə bilər. Onların əksəriyyəti həmin müəssisələrin fəaliyyətində olan nöqsanların nəticəsi hesab edilir. Planlaşdırılmayan itkilərin məbləği müəssisənin mənfəətinin miqdarını azaldır və bunun nəticəsində də həmin müəssisə yığım planını yerinə yetirə bilmir. Buna görə də təsərrüfatsızlığa qarşı mübarizə aparmaq mühasibat uçotunun ən mühüm vəzifəsi olmalıdır. Planlaşdırılmayan itkinin vaxtlı-vaxtında və dəqiq uçotu onların əmələ gəlmə səbəblərini və eləcə də təqsirkarı müəyyən etməyə və gələcəkdə bu cür itkilərin baş verməsinin qarşısını almağa imkan yaradır. Ticarət müəssisə və təşkilatlarında əmələ gələ bilən planlaşdırılmayan itkiləri nəzərdən keçirək.

Onlara debitor borcunun silinməsindən olan zərər, əskik kəlmə və mənimşəmələr üzrə debitor borcunun silinməsindən olan zərər, malların yenidən qiymətləndirilməsindən olan itkilər, ödənilən cərimələr və peniya pulları, keçmiş ilin əməliyyatlarına görə verginin yenidən hesablanması üzrə büdcəyə veriləsi məbləğlər, tam amortizasiya olunmayan əsas vəsaitlərin ləğvindən olan itkilər və s. itkilər daxildir. Debitor borcunun silinməsindən olan itki, borcunun ödəmə qabiliyyəti olmadığına görə alınması ümitsiz olan, iddia müddəti keçmiş, eləcə də onun alınması məhkəmə, yaxud məhkəmə tərəfindən rədd edilən məbləğlərin silinməsi nəticəsində baş verir. Ayrı -ayrı şəxslərdə olan borclar həmin borcunun ödəmə qabiliyyətsizliyi məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən hallarda ümitsiz hesab edilir. Onlar bir qayda olaraq təşkilatın icazəsi ilə silinə bilər.

Belə itkilər təşkilatda 2013- cü ildə olmamış, 2014- cü ildə isə 7,2 min man. olmuşdur.

İddia müddəti keçmiş debitor borcları müəssisə və yaxud təşkilat rəhbərinin icazəsi ilə zərər hesabına silinir. Həmin iddia müddətinin gecikdirilməsində təqsirkar olan şəxslər isə məsuliyyətə cəlb edilir. Alınması

məhkəmə yaxud orbitraj tərəfindən rədd edilmiş borc təqdim edilmiş iddia üzrə məhkəmənin ya da orbitrajın qərarı alındıqdan sonra silinir. Əskikkəlmə və mənimsəmələr üzrə debitor borcunun silinməsindən olan zərər təyin edilmiş qayda ilə borclunun ödəmə qabiliyyətinin olması yaxud olmaması səbəbdən borcun alınması mümkün olmayan hallarda və bunun nəticəsində də onun müəssisənin hesabına silinməsi zamanı baş verir. Bu cür itkilər mənimsənilmiş yaxud əskik gəlmiş dəyərlinin alış qiyməti ilə silinir. Gələcəkdə borcludan borcun alınması mümkünlüyünü nəzərə alaraq borclunun maddi vəziyyətinin dəyişməsi üzərində nəzarət etmək məqsədi ilə yuxarıda göstərilən silinmə aparıldıqdan sonra onun 5 il ərzində balans arxasında uçota alınması zəruridir. Adətən məhkəmə tərəfindən alınması rədd edilmiş əskik kəlmə və mənimsəmə üzrə borclar tədavül xərcləri hesabına silinməlidir.

Malların yenidən qiymətləndirilməsindən olan itki əvvəlki və sonrakı qiymətlər arasında əmələ gələn fərqi bütçə tərəfindən ödənilməyən hissəni özündə əks etdirir.

Ticarət təşkilatı rəhbərinin qərarı ilə malların yenidən qiymətləndirilməsindən olan itki həmin məqsəd üçün yaradılan fonddan artıq olan hallarda əmələ gəlir. Bu cür itkilər müəssisə rəhbərinin qərarı ilə plandan artıq mənfəət hesabına silinir. Malların saxlanılma qaydalarına riayət edilməsi nəticəsində zay və xarab edilmiş, eləcə də keyfiyyəti pozulmuş malların qiymətinin ucuzlaşdırılmasından olan itkilər yuxarıda göstərilən itkilərin tərkibinə daxil edilmir. Bu cür itki bir qayda olaraq təqsirkar maddi məsul şəxsin hesabına, təqsirkar şəxsi isə müəyyən edilmədikdə isə tədavül xərclərinin müvafiq sub hesabına silinməlidir.

Ödənilmiş cərimə və peniya pulları malsatan malalan və digər təşkilatlarla bağlanmış müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsi nəticəsində ödənilən məbləğləri özündə birləşdirir. Məsələn, malların tədarük edilməsi, onların vaxtlı-vaxtında yüklənməsi, müqavilədə şərtləşdirilmiş mal keyfiyyətinin pozulması, kisələrin istifadə edilməsi qaydasının pozulması, nəqliyyatın boş dayanması və s.-yə görə cərimə ödənilir. Bu cür itkilər isə

təşkilatda 2013- cü ildə 1,2 min man., 2014- cü ildə isə 1 min manata bərabər olmuşdur.

Daxil olmuş malların dəyəri vaxtlı-vaxtında ödənilməyən, göstərilən xidmətin məbləğinin ödənilməsi gecikdirilən hallarda isə peniya ödənilir. Ödənilən cərimə və penya pulları onların əmələ gəlmə səbəbləri diqqətlə öyrənildikdən sonra müəssisənin hesabına silinə bilər. Cərimənin işçinin təqsiri ucundan ödənilməsi hallarında verilmiş məbləğ qüvvədə olan əmək qanunlarının qaydalarına məvafiq olaraq təqsirkar şəxsdən tələb edilməlidir. Bu cür itkilər, onların təqsirkardan alınması qeyri mümkünlüyə dair orbitraj, məhkəmə yaxud yuxarı təşkilatın qərarı alındıqdan sonra müəssisənin hesabına silinə bilər.

Sənəd dövriyyəsi qaydasının pozulmasına görə banka ödənilən cərimələr bir qayda olaraq təqsirkar şəxsdən tələb edilməlidir. O qeyri mümkün olan hallarda isə tədavül xərcləri hesabına yazılır. Keçmiş ilin əməliyyatlarına görə büdcəyə veriləsi vergi məbləği üzrə yenidən hesablaşmalar vəsaitin büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsini özündə əks etdirir və o xarakterinə görə itki hesab edilmir. Onlar keçmiş hesabat ilində hansı səbəbdənsə büdcəyə verilməyən vergilərin ödənilməsini sübud edir.

Tam amortizasiya olunmayan vəsaitin ləğv edilməsindən olan itki ləğv edilən obyektin qalıq dəyəri və onun ləğvi üzrə xərclərlə obyektin sökülməsindən əldə edilən materialın dəyərinin arasındakı fərqi özündə əks etdirir.

Sair itkilər isə yuxarıda göstərilən maddələrdə nəzərdə tutulmayan bütün planlaşdırılmayan itkiləri, məsələn, bədbəxt hadisədən, oğurluqdan, basqıdan və s.-dən olan bu cür itkilər isə itkini özündə birləşdirir. Mərkəzi universal mağazasında 2013- cü ildə 1,2 min man və 2014- cü ildə isə 4,2 min man olmuşdur.

Ticarət müəssisə və təşkilatları planlaşdırılmayan gəlirlərə də malik olur. Onlara alınmış cərimələr və peniya pulları, inventarizasiya zamanı əmtəə

material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq kəlmələr, keçmiş ilin əməliyyatlarına görə büdcə ilə yenidən hesablaşmalar və s. gəlirlər daxildir.

Alınmış cərimələr və peniya pulları bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlərin pozulmasına, belə ki, malların tədarük edilməsinə, onların keyfiyyətinin pozulmasına, malın dəyərinin vaxtında ödənilməməsinə, taraların vaxtlı-vaxtında qaytarılmasına və s-yə görə mal satan, mal alan və digər müəssisə və təşkilatlardan alınır.

Bu cür gəlirlər 2013- cü ildə 5,4 min man, 2014- cü ildə isə 2,4 min man olmuşdur.

İnventarizasiya zamanı əmtəə material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq kəlmələr onun alınma mənbəyini təyin etmək mümkün olmayan hallarda müəssisənin gəliri hesab edilir. Belə gəlirlər 2013- cü ildə 0,6 m. man və 2014- cü ildə isə 0,8 min man olmuşdur. Artıq gəlmiş məbləğin mənbəyi məlum olan hallarda onun mədaxil edilməsi müvafiq hesabları, məsələn, 205.2 №-li hesabın DT-nə, 431 və ya 531, 171 və ya 211, 538 №-li və s. hesabların KT-nə yazılmaqla qeyd edilir. Əmtəə material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq kəlmə hallarını diqqətli sürətdə yoxlamaq və onları müəyyən etmək lazımdır. Bir sıra hallarda bu cür artıq kəlmələr alıcıları çəkidə, ölçüdə və hesabda aldatmaq nəticəsində baş verir. Buna görə də belə hallar olan zaman təqsirkarları məsuliyyətə cəlb etmək tələb olunur.

Keçmiş ilin əməliyyatlarına görə büdcə ilə yenidən hesablaşmalar, müəssisənin keçmiş ildə büdcəyə artıq verdiyi vergilərin geri alınmasını özündə əks etdirir.

Sair gəlirlər yuxarıdakı maddələrdə nəzərdə tutulmayan planlaşdırılmayan gəlirləri, məsələn, keçmiş ilə aid edilən mənfəəti, dəyəri təqsirkar şəxs tərəfindən ödənilən əskik gəlmiş malın pərakəndə və alış qiymətləri arasındakı fərqi və s.-ni özündə birləşdirir. Bu cür gəlirlər 2013- cü ildə olmamış, 2014- cü ildə 2,6 min manata çatmışdır.

Pul vəsaitlərindən müəyyən edilən artıq kəlmə iddia müddətini keçməsi nəticəsində ödənilməyən dövlət büdcəsinə veriləsi kreditlər və deponent

borcları, eləcə də mədaxili nizamnamə fondu hesabına aparılan artıq gəlmiş əsas vəsaitlər planlaşdırılmayan gəlirlər sırasına daxil edilmir. Ticarət müəssisə və təşkilatları göstərilən planlaşdırılmayan gəlir və itkilərlə yanaşı, mədəni-məişət təyinatlı obyektlərin saxlanması üzrə xərclər də çəkirlər. Bu xərclər binaların, qurğuların, bağların, parkların və pioner düşərgələrinin saxlanması üzrə smetada nəzərdə tutulmuş məsrəfləri özündə əks etdirir. Bu xərclər adətən planlaşdırılır. Bütün göstərilən gəlir və itkilər 611.9 №-li “Sair gəlirlər” və 731.9 №-li “Sair itkilər” hesablarında uçota alınır. Bütün ticarət təşkilatlarında olduğu kimi mərkəzi universal mağazasında da planlaşdırılmayan itki məbləğləri təyinatından asılı olaraq 201.1 №-li “Xammal və materiallar”, 205.2 №-li “Əmtəələr”, 223 №-li “Hesablaşma hesabı”, 217.1 №-li “İdiallar üzrə debitorlarla hesablaşmalar” 213.1 №-li “Maddi zərərin ödənilməsinə görə hesablaşmalar”, 521 №-li “Büdcə ilə hesablaşmalar” və s. hesabların KT-nə yazılmaqla 731.9 №-li hesabın DT - nə qeyd edilir. Gəlirlər isə daxil olmuş cərimə və peniya pulları, 223 №-li, artıq gələn və mədaxil edilən malın dəyəri 205.2 №-li, dəyəri təqsirkar şəxs tərəfindən ödənilən əskik gəlmiş mallar üzrə ticarət güzəştinin məbləği 603 №-li hesabların DT-lərinə qeyd edilməklə 611.9 №-li hesabın KT-nə yazılır.

Planlaşdırılmayan itkilərin analitik uçotu yuxarıda göstərilən ayrı-ayrı maddələr üzrə uçota alınır. Bu isə hər itki və gəlirin miqdarı ayrı-ayrı məbləğlə göstərildiyindən mühasibat hesabatının tərtib edilməsini təmin edir. Planlaşdırılmayan itkiləri səbəbini və onun əmələ gəlməsində təqsirkar olan şəxslərin vaxtlı-vaxtında müəyyən edilməsi, həmin itkilər kimin təqsiri ucundan buraxılıbdırsa, onlardan da tələb edilməsinə imkan yaradır. Bunun mümkün olması hallarında həmin itkilərin hansı müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunu təyin etmək lazımdır. Biz həmin itkilərin bilavasitə konkret maliyyə nəticəsinə aid etməkdə mühasibat uçotuna şərait yaradır. Uçotun bu cür qaydası planlaşdırılmayan itkilərin əmələ gəlmə səbəblərinin kökünü kəsməkdə müəssisə işçilərində maraq yaradır. Əgər planlaşdırılmamış itkilərin

uçotu, sahibi göstərilmiş şəkildə ümumilikdə aparılarsa, həmin itkilərin heç bir münasibəti olmayan müəssisələr arasında bərabər bölüşdürülməsi baş verə bilər. Mühasibatlığın analitik uçotunda planlaşdırılan itkilərin əksəriyyət hissəsi onun əmələ gəlməsində təqsirkar olan müəssisənin hesabına bir başa yazıla bilər. Bu cür itkilərə əskikəlmə və mənimsəmələr üzrə debitor borcunun silinməsindən olan zərər, malların yenidən qiymətləndirilməsində olan itkilər, ödənilən cərimə və peniya pularının əksəriyyət hissəsi, tam amortizasiya olunmayaraq əsas vəsaitinin ləğv edilməsindən olan zərər, kreditə satılmış mallara görə ödəmə qabiliyyəti olmayan debitor borclarının silinməsindən olan zərər və s. daxildir.

Mühasibitlikdə planlaşdırılmayan itkilər uçotunun bu cür təşkili hər bir müəssisələr üzrə xalis gəlirin müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Müəssisənin xalis maliyyə nəticəsində sair gəlirlərin miqdarı da təsir göstərir.

Həmin gəlirlərin yaradılması isə bir qayda olaraq konkret müəssisənin fəaliyyətindən asılıdır. Buna görə mərkəzləşdirilmiş mühasibatlığın analitik uçotunda onları ayrı-ayrı müəssisələrin hesabına bir başa qeyd etmək lazımdır. Məsələn, keyfiyyətsiz mal tədarük edilməsinə görə mal satanlardan alınan cərimə və peniya hər bir müəssisə işçisinin onlara daxil olan malın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə görə apardıqları mübarizənin səmərəlilik səviyyəsindən asılıdır. Bu gəlirlərin miqdarı malların keyfiyyətinin dəqiq yoxlanmasından, mal satanlara əsaslandırılmış iddianın təqdim edilməsindən bir başa asılıdır.

İnventarizasiya zamanı əmtəə-material dəyərlilərindən müəyyən edilmiş artıq gəlmə konkret müəssisənin fəaliyyəti ilə həmişə əlaqədardır. Buna görə ayrı-ayrı müəssisələr üzrə onların uçotu heç bir çətinliklə üzləşmir. Planlaşdırılmayan itki və gəlirlərin ayrı-ayrı müəssisələr üzrə uçotu onların təsərrüfat fəaliyyətinin xalis maliyyə nəticəsinin miqdarını təyin etməyə imkan yaradır.

2.4. Ümumi tədavül və idarəetmə xərclərinin təsərrüfat hesablı müəssisələr üzrə bölüşdürülməsi metodikası

Ümumi tədavül və idarəetmə xərclərinin onların aid olduğu müəssisənin faliyyətinə daxil etmək təsərrüfat hesabının prinsiplərinə riayət edilməsi üzərində nəzarətin mühüm şərti hesab edilir. Lakin hal-hazırda onların təsərrüfat hesablı müəssisələr arasında bölüşdürülməsi işi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Bunu əsaslandırmaq üçün ayrı-ayrı təsərrüfat hesablı mağazalarda 2 çür bilavasitə və ümumi bölüşdürülmə üsulları olan xərclər daxil edilir.

Hər hansı təsərrüfat hesablı mağaza üzrə malların inventarizasiyası keçirilərkən həmin mağaza üzrə analitik hesaba əsasən bu ehtiyat bağlanır və gələcək dövr üçün yenidən alınır.

Mal- material dəyərlərinin normadan artıq itkisi və xarab olması, habelə əsassız iddia üzrə məhkəmənin inkar etməsinə əsasən əskik gəlmə və artıq xərclər müəssisə hesabına aşağıdakı maddələr üzrə ödənilir.

Tara üzrə itkilər

Təsərrüfat hesablı mağazanın işçilərinin əmək haqqı

Əsas vəsaitlərin, az qiymətli və tez xarab olan əşyaların cari təmiri.

Əsas vəsaitlərin amortizasiyası / binanın amortizasiya xərci çıxılmaqla, əgər bu binada bir neçə mağaza yerləşmişsə, bu halda binanın amortizasiya xərci ümumi xərclərlə aid edillir. /

Xüsusi geyimlərin, az qiymətli tez xarab olan əşyaların köhnəlməsi.

Göründüyü kimi bu xərc bölüşdürülür %

1-ci, təsərrüfat hesablı müəssisənin öz ehtiyacları üçün, məsələn, mağaza işçilərinin əmək haqqı, mal-material dəyərlilərinin saxlanılması zamanı norma daxilində əskik gəlməsi və s.

2-ci, təşkilatın hər hansı bir müəssisəsi üçün əsas vəsaitlərin cari təmiri, az qiymətli və tez xarab olan əşyaların köhnəlməsi icarə olunmuş əsas vəsaitlərin icarədarın hesabına əsaslı təmiri, taraların təmiri və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, hesabatda bilavasitə bölüşdürülən xərclər nə qədər çox olarsa, təsərrüfat hesablı mağaza üzrə tədavül xərcləri üzrə hesabat məlumatları bir o qədər yaxşı olar.

Ümumi xərclərə aiddir:

- ticarət təşkilatına aid olan bütün təsərrüfat hesablı mağaza və mağaza qrupları üzrə təsərrüfat ehtiyatları üçün lazım olan xərclər,
- kredit üzrə faizlər,
- maşın hesablama stansiyalarına və ya hesablama büroları və hesablama işlərinə ayırmalar,
- ticarət reklamı üzrə çəkilən xərclər,
- qalan tədavül xərcləri həm bilavasitə həmdə ümumi xərclər kimi istifadə edilir. Belə xərclərə aiddir:
- Dəmir yol, su və hava nəqliyyatı ilə daşıma xərcəli,
- Avtomobil və qoşqu nəqliyyatı ilə daşıma xərcəli,
- İdarə edilmiş bina, avadanlıq və inventarların yerləşmə və saxlanılma xərcləri.
- Bina, avadanlıq və inventarların saxlanması xərcləri,
- Müəssisənin ştatına olmayan gözətçi xərcləri.
- Malların seçilməsi, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və soyuducu qurğunun saxlanması xərcləri,
- Ticarət reklamı üzrə bir sıra xərclər,
- Tara üzrə xərclər,
- Əməyin mühafizəsi xərcləri.

Bilavasitə və ümumi xərclərin ayrılmasının düzgün aparılması çox vacib və böyük əmək tələb edir.

Ümumi xərclərin təsərrüfat hesablı mağaza üçün bölüşdürülməsi də çətin və məsuliyyətli işdir.

Konkret şəraitdə hər hansı bir ticarət müəssisəsi üzrə ümumi xərclərin siyahısı / tərkibi / geniş ola bilər, bundan aslı olmayaraq hesabatda ümumi

xərclərin ayrılması əlavə xərclər də tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq təsərrüfat hesablı mağaza və ambarların xərclərinin tərkibinə inzibati idarə xərcləri də aid edilir və bunların hər bir mağaza, ambar üzrə düzgün bölüşdürülməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Ticarət müəssisənin mühasibatlığında hər ay inzibati - idarə xərcləri ayrı - ayrı təsərrüfat fəaliyyətli müəssisələr üzrə bölüşdürülür. Əgər ticarət müəssisəsində ancaq pərakəndə ticarət müəssisələri varsa, onda bu xərclər bölüşdürülür, bu halda bütün xərc məbləği buraya aid edilir.

Pərakəndə ticarət üzrə ümumi xərclər müəyyən edildikdən sonra onu təsərrüfat hesablı mağaza və ambarlar arasında bölüşdürmək lazımdır. Bu bölgü tədavül xərclərinə plana uyğun olaraq aparılır. Hər bir mağazada tədavül xərclərinin miqdarı faktiki mal dövriyyəsinə nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, mal dövriyyə planının artıqlaması ilə yerinə yetirdikdə daha çox inzibati - idarə xərcləri hesablanır.

Ümumi xərcləri, təşkilatın xərclərinə daxil etmək üçün xərclər üzrə analitik hesablardan istifadə etməklə bütün xərclər 202 №-li hesabda toplanır, inzibati idarə xərcləri isə 721 №-li hesabda əks etdirilir. Son nəticə isə sözü gedən hesabların məbləğləri 801 "Ümumi mənfəət (zərər)" hesabına köçürülməklə müəssisənin fəaliyyəti qiymətləndirilir.

2.5. Müəssisələrinin maliyyə nəticəsi üzrə uçotun təşkili və texnikası

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat hesabı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun ən mühüm tələbi çəkilmiş xərcləri müəssisənin gəliri hesabına ödəmək və təyin edilmiş miqdarda mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Mənfəətin miqdarı və mənbəyi müəssisənin maliyyə planında müəyyən edilir. Ticarət müəssisənin mal dövriyyəsinin həcmi nəqədər çox olarsa, pərakəndən qiymətdən təqdim edilən ticarət güzəştinin məbləği bir o qədər çox olar. Bununla yanaşı tədavül xərclərinin səviyyəsi nə qədər aşağı olarsa, müəssisənin əldə etdiyi mənfəət bir o qədər artıq olar. Mühəsibat işçiləri mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi təsdiq edilmiş tədavül xərcləri smetasına riayət edilməsi və s. üzərində sisteməlik nəzarət təşkil etməklə müəssisə və təşkilatın maliyyə nəticəsinin yaxşılaşmasına xeyli dərəcədə təsir edir. Ticarət müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin aşağıdakı müəyyən sub hesablar açılması zəruri olan 801 №-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabından istifadə edilir. 801.1 №-li “İnzibati idarə xərclərinin ödənilməsi üçün alınmış ayırmalar” sub. Hesabında ticarət təşkilatının inzibati idarə xərclərini örtmək üçün onlara təbə olan mağaza, baza və digər müəssisələrdən alınmış ayırmalar uçota alınmalıdır.

801.2 №-li “İnzibati idarə xərclərinin ödənilməsi üçün verilmiş ayırmalar” sub. hesabında təşkilat və idarələrin inzibati idarə xərclərini ödəmək üçün müəssisələr tərəfindən verilən məbləğlər əks etdirilir.

Mərkəzləşdirilmiş mühəsibatlığın yaradılması ilə əlaqədar olaraq alınmış və ödənilmiş ayırmaların məbləği bir balansda əks etdirilir.

Məlum olduğu kimi, daxili təsərrüfat hesabına keçirilmiş mağaza və anbarlarda balans tərtib edilmir. Buna görə də nəzərdən keçirilən xərclərin uçotunu aparmaq üçün bu xərcləri “cari əməliyyatlara görə idarə daxili hesablaşmalar” hesabının sair hesablaşmalar sub. Hesabından istifadə etmək

lazım gəlmir. Bu cür halda inzibati idarə xərclərini ödəmək üçün alınmış və ödənilmiş ayırmalar üçün aşağıdakı məhasibat yazılışının verilməsi məsləhət görülür.

DT	KT
801.2	801.1

Ödənilən ayırmaların analitik uçotunu aparmaq üçün xüsusi analitik uçot cədvəlindən istifadə olunması məqsədə uyğundur.

801.3 №-li “Malların, materialların iş və qiymətlərin buraxılması üzrə xərcləri ödəmək üçün alınmış ayırmalar” sub. Hesabı sərbəst balansla keçirilmiş bölüşdürücü baza və anbarlarda, həmçinin daxili təsərrüfat hesabında yerləşən bölüşdürücü baza və anbarların fəaliyyətini uçota alan mərkəzləşdirilmiş mühasibatlıqda istifadə edilir.

801.4 №-li “Malların, materialları iş və xidmətlərin buraxılması üçün xərcləri ödəmək üçün verilmiş ayırmalar” sub. Hesabı mal və materialların buraxılmasına mağazada xidmətlərə və öz nizamnaməli təşkilatına daxil olan digər bölüşdürücü anbar və bazalardan buraxılmasına cərf olunan xərcləri ödəmək üçün verilmiş ayırmaların uçotu üçün təyin edilməlidir.

Bu subhesab sərbəst balanslı mağazalarda həmçinin mərkəz-ləşdirilmiş mühasibatlığı olan daxili təsərrüfat hesabında yerləşən mağazaların təsərrüfat fəaliyyətini uçota alan mərkəzləşdirilmiş mühasibatlıqda istifadə oluna bilər.

801.5 №-li “Tara əməliyyatları üzrə nəticələr” sub hesabı tara əməliyyatlarından olan gəlir, itki və xərcləri uçota almaq işinə xidmət etməlidir. Mağazanın rentabelliğini yüksəltmək üçün tara üzrə xərcləri aşağı salmaq ən mühüm ehtiyat mənbəyidir.

801.6 №-li “Ticarət və topdan satış güzəştlərinin yenidən bölüşdürülməsinə görə alınmış ayırmalar” sub. Hesabı plan üzrə zərərli işləyən mağaza və təşkilatlarda istifadə oluna bilər. Bu zaman müəssisənin zərərli işləməsini onun pis işləməsi ilə əlaqələndirmək olmaz. Məhz buna görə

də həmin müəssisələrin rentabelliğini təmin etmək üçün onlara müəyyən miqdarda ayırmalar verilməlidir.

801.7 №-li “Ticarət və topdansatış güzəştlərinin yenidən bölüşdürülməsinə görə ayrılmalər” subhesabı ödənilmiş ayırmaların uçotunu aparmaq işinə xidmət etməlidir.

801.8 №-li “Sair gəlirlər” sub hesabı bir sıra gəlirləri istisna etməklə planlaşdırılmayan gəlirləri uçota almaq üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Daxili təsərrüfat hesabına keçirilmiş mağaza və anbarlar üzrə əmələ gələn sair gəlirlərin analitik uçotunu müəyyənləşdirilmiş maddələr üzrə aparmaq lazımdır. Həmin maddələrin əsasları aşağıdakılardır:

1. 801.5 №-li sub hesabın kredit üzrə saldosu /qalığı / göstərilən tara əməliyyatı üzrə gəlirlər.

2. Parçanın yenidən ölçülməsi nəticəsində artıq müəyyən edilmiş parçanın dəyəri. Əgər bu gəlir biznes planında nəzərdə tutulmuşsa, onda onun məbləği “Mənfəət və zərər haqqında hesabat” formasının 1 bölməsində “Planlaşdırılmış gəlirlər” maddəsində göstərilməlidir.

3. Malların vaxtında göndərilməməsi, malların keyfiyyətinin pozulması və s. nəticəsində mal satanlardan alınan cərimə, peniya və dəbbə pulları.

Alınmış bu peniya, cərimə və dəbbə pulları haqqında mağaza işçilərinə vaxtli-vaxtında məlumat verilməlidir ki, onlar mal satan təşkilatların onlarla bağlanmış müqavilənin bütün şərtlərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət etsinlər.

4. Mağaza və anbarlarda aparılan inventarizasiya zamanı aşkara çıxarılmış və onların əmələ qəlmə səbəblərini təyin etmək mümkün olmayan mal-material dəyərlilərinin artıq gəlməsi.

801.9 №-li “Sair gəlirlər” sub hesabında planlaşdırılmış itkilər və tədavül xərclərinin tərkibinə daxil olmayan digər xərclər uçota alınır. Daxili təsərrüfat hesabına keçirilmiş mağaza və anbarlar, onları aşağıdakı maddələr üzrə aparmaq məsləhət görülür.

1. Vaxtı keçmiş debitor borclarının silinməsindən olan itkilər. Zərər hesabına silinən hər bu cür debitor borcunun səbəbləri araşdırılmalı və əsaslandırılmış qaydalara əsasən təqsirkar şəxslər müəyyənləşdirilməli və sonra əmək qanunvericiliyinə müvafiq olaraq onlar maddi məsuliyyətə cəlb olunmalıdır.

2. Borclunun ödəmə qabiliyyəti olmadığına görə alınması ümüdsiz olan, iddia müddəti keçmiş, eləcə də onun alınması məhkəmə yaxud arbitraj tərəfindən rədd edilən debitor borclunun silinməsinə olan itki. Ayrı-ayrı şəxslərdə olan borclar həmin borclunun ödəmə qabiliyyətsizliyi məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən hallarda ümüdsiz hesab edilir.

3. Yuxarıdakı maddələrdən göstərilməyən sair borclar əskik gəlmə və yeyintilərdən başqa, alınması mümkün olmayan diqər borcların silinməsindən olan itkilər.

4. Malların bağlanmış müqaviləyə əsasən vaxtında qəbul edilməməsi mal keyfiyyətinin pozulması nəticəsində verilən cərimə və peniya pulları.

Hesabat ili ərzində baş verdikcə hesadlarda əks etdirilən planlaşdırılmayan itki və gəlirlərdən, inzibati idarə və malların buraxılışı üzrə xərcləri ödəmək üçün verilmiş və alınmış ayırmalardan, artıq qələn malların mədaxil edilməsindən olan gəlirlərdən eləcə də, tara əməliyyatları üzrə xərc, itki və gəlirlərdən başqa ilin axırında aparılmış bütün tədavül xərcləri mal qalığına düşən xərc çıxıldıqdan sonra 801 №-li hesabın DT -nə satışdan əldə edilən ümumi qəlir isə KT-nə yazılır.

Beləliklə, 801 №-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabının DT-də planlaşdırılan xərclərin ümumi məbləği verilən ayırmalar və planlaşdırılmayan itkilər, KT-də isə satışdan alınan ümumi gəlirin məbləği, alınan ayırmalar və planlaşdırılmayan gəlirlər əks etdirilir. Gəlirin xərc və itkidən artıq olmasını sübut edən 801 №-li KT qalığı müəssisənin xalis gəlirini, xərc və itkinin gəlirdən artıq olması nəticəsində hesab üzrə olan DT qalığı isə müəssisənin xalis zərərini göstərir.

Təcərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən zərər ticarət təşkilatına ayrılmış nizamnamə kapitalının azaldılması hesabına silinir, yəni zərər məbləği olan zaman 301 №-li hesabın DT -nə, 801 №-li hesabın KT -nə yazılış verilir.

Beləliklə, 801 №-li hesabın məlumatları ticarət müəssisənin rentabellik səviyyəsini müəyyən etmək və gəlir, xərc, edəcə də, itkilərin miqdarı üzərində nəzarət etmək işinə xidmət edir.

2.6. Müəssisələrinin gəliri, xərci və itkisi haqqında hesabatların göstəriciləri

Hesabat ticarət müəssisə və təşkilatının müəyyən dövr ərzində təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən uçot məlumatlarının qarşılıqlı yekun göstəriciləri sisemini özündə əks etdirir. Hesabat uçotun həlledici mərhələsi hesab edilir. Hesabatın göstəriciləri müasibat, statistik və cari uçotun məlumatlarını ümumiləşdirmək yolu ilə əldə edilir. Hesabat nəinki həqiqi göstəricilərin plandan kənarlaşmasını, eyni zamanda həmin kənarlaşmaların səbəbini də əks etdirilməlidir. Hesabat müəssisə və icmal, cari və illik, statistik, mühasibat və operativ hesabatlara bölünür.

Müəssisələrin hesabatı təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsində və ona rəhbərlik işində böyük siyasi təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.

Hesabat mərkəzləşdirilmiş uçotda yerləşən bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçirilmiş müəssisələr üzrə bütün göstəriciləri özündə əks etdirməli və müəssisə, təşkilatlarda, eləcə də, onların bölmələrində təsərrüfat hesabının təkmilləşdirilməsinə təsir etməlidir. Mühasibat hesabatı cari uçot məlumatlarına əsasən tərtib edilir. Cari məhasibat uçotunun əsasını isə məlum olduğu kimi, ilk sənədlər təşkil edir. Hesabatın real olması 1 növbədə bütün əməliyyatların sənədlərdə, tam və vaxtlı - vaxtında rəsmiyyətə salınması, 2 şərti, təsərrüfat vəsaitlərinin tam inventarizasiyası, 4 isə təsərrüfat vəsaitlərinin həqiqi maya dəyərində görə qiymətləndirilməsi hesab olunur.

Mal dövriyyəsinin həcmi ticarət müəssisənin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilərindən biridir. Ümumi gəlir və tədavül xərcinin səviyyəsi, işin rentabelliği, maliyyə vəziyyəti və digər göstəricilər mal dövriyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bütün ticarət müəssisələri aylıq balansla mal dövriyyəsi, ümumi gəlir və tədavül xərcləri planın yerinə yetirilməsi haqqında 1 №-li arayış təqdim edirlər. Bu arayışda hesabat ayının plan və həqiqi mal dövriyyəsi haqqında məlumatlar əks etdirilir.

Kvartallıq və illik hesabatın tərkibində 4 №-li “Satış və buraxılış haqqında hesabat” tərtib edilir. Hesabata pərakəndə ticarət müəssisələrindən buraxılan və satılan bütün dövriyyə və ümumi gəlir daxil edilir. Hesabat 601 №-li hesab üzrə jurnal - orderin məlumatlarına əsasən tərtib edilir.

Satış və buraxılış haqqında kvartallıq mühasibat hesabatında 3- Torq № - li “ Malların daxil olması, satışı və qalığı haqqında hesabatnda tərtib edilir. Bu formada mal qrupları üzrə malların hərəkəti və qalığı haqqında məlumatlar göstərilir. Bunun köməkliyi ilə mal dövriyyəsi və mal ehtiyatlarının quruluşunu öyrənməyə imkan yaranır.

Tədavül xərcləri haqqında hesabatın məlumatlarına əsasən təsərrüfatın məqsədə uyğunluğu təyin edilir və ticarətdə əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadə etmək üzərində nəzarət həyata keçirilir. Aylıq hesabatda tədavül xərcinin məbləği, həmçinin onların plan və həqiqi səviyyəsi balans əlavə edilən 1 №-li arayışda göstərilir.

Pərakəndə ticarət müəssisələri üzrə baş vermiş xərclər haqqında tərtib ediləsi hesabatın tərkibinə 5 №-li” Tədavül xərcləri haqqında hesabat” forması, 14 №-li “İdarə aparatının saxlanması üzrə xərclər haqqında hesabat, forması da daxil edilir.

5 №-li hesabat forması 701.6 №-li hesabın maddələr üzrə analitik uçotunun məlumatına əsasən tərtib edilir. Xərclərin plan səviyyəsi ticarət maliyyə planının məlumatlarına əsasən yazılır. Həqiqi məlumat isə həmin hesabat tərtib edilən zaman hesablanır.

5-T №-li “Ticarətdə əmək üzrə planın yerinə yetirilməsi haqqında hesabat” forması bütün ticarət müəssisə, təşkilat və idarəsinin əsas fəaliyyəti üzrə illik hesabatın tərkibində təqdim edilir. Bu hesabatda işçilərin siyahı və orta siyahı, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətinin sahələri üzrə işçilərin əmək haqqı fondu haqqında məlumatlar göstərilir.

14 №-li yarım illik “idarə aparatının saxlanması haqqında hesabat” 2 bölmədən ibarətdir.

1- ci bölmədə təstiq edilmiş smeta 701.6 №-li hesab üzrə analitik uçotun “məlumatına əsasən, 2- ci bölmə isə kadrlar şöbəsinin işçilərinin siyahısı haqqında təqdim etdiyi cədvələ əsasən tərtid edilir.

1- ci bölmədə idarə aparatının saxlanılması xərcləri və aparat işçilərinin ixtisar edilməsindən əldə edilən qənaət haqqında məlumatlar, 2- ci bölmədə isə idarə aparatı işçilərinin təsdiq edilmiş və həqiqi otra siyahı sayı haqqında məlumatlar göstərilir.

Bu formanın tərtib edilməsi üçün lazım olan hesabat məlumatları 701.6 №-li hesabın əmək haqqı və s. xərclər maddəsinin analitik uçot yazılışlarından götürülür.

2 №-li “Mənfəət və zərər haqqında hesabat” forması bütün müəssisənin fəaliyyət nəticəsini ümumi şəkildə əks etdirir. O, müqayisəedici və əməliyyat hesablarının, eləcə də maliyyə nəticəli hesabların analitik uçot məlumatlarına əsasən tərtib edilir.

Hesabat 4 bölmədən ibarətdir. Onlar aşağıdakılardır:

A. Planlaşdırılan gəlir və xərclər.

B. Alınmış və ödənilmiş ayırmalar.

V. Planlaşdırılmayan gəlir və itkilər.

Q. Əmtəə material dəyərlilərinin yenidən qiymətləndirilməsindən olan gəlir və itkilər.

Mənfəət və yaxud zərərin bu hesabatda göstərilən qalığı balansın A. bölməsinin müvafiq göstəricisinə bərabər olmalıdır. Bununla birlikdə xərclər haqqında məlumatlar 5 №-li, ümumi gəlir haqqında məlumatlar isə 4 №-li formanın məlumatları ilə eyni olmalıdır. Göstəricilərin bir neçə dəfə təkrar edilməsinə baxmayaraq, gəlirin, xərcin və itkinin bu hesabatda göstərilən ayrı-ayrı məbləğləri nəzarət və təhlil üçün zəruridir.

“Mənfəət və zərər haqqında hesabat” forması rentabelliyn hansı amillərin təsiri nəticəsində yüksəlməsinin yaxud aşağı düşməsinin, həmçinin planlaşdırılmamış gəlir və itkilərin ona necə təsir etməsini təyin etməyə imkan verir. Bu hesabat formasının tərkibində 3 arayış mövcuddur. Onların biri /1/

mənfəət planının yerinə yetirilməsini nəinki ümumi müəssisə və təşkilat üzrə həm də ayrı- ayrı fəaliyyət sahələri üzrə əks etdirilir. 2- ci arayışda hesabat dövrü ərzində mənfəətin plan üzrə bölüşdürülməsi göstərilir.

3- cü arayışda icmal mühasibat hesabatının tərkibi zamanı rəsmiyyətə salınır, daha doğrusu bu arayışda bütün müəssisələrin plan üzrə mənfəəti və plan üzrə zərəri, həmçinin planın yerinə yetirilməsi səviyyəsinə görə məlumatlar birləşdirilir.

III FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

3.1. Ticarət təşkilatı və müəssisələrində ümumi gəlir, tədavül xərcləri və mənfəət tapşırığının yerinə yetirilməsi üzərində operativ nəzarət

Ticarət müəssisə və təşkilatlarında ümumi gəlir, tədavül xərcləri və mənfəət planının yerinə yetirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Ticarət müəssisələrində ümumi gəlir reallaşdırılmış ticarət güzəşti hesabına formalaşdırılır.

Nə bir ticarət müəssisəsində reallaşdırılmış ticarət güzəştinin məbləği, hər ay satılan mallara düşən ticarət güzəştinin orta faizi ilə müəyyən edilir.

Gəlir planının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün ticarət müəssisələrində ticarət güzəşti üzərində operativ nəzarət müəssisə rəhbərləri ilə birlikdə əmtəəşünaslar, iqtisadçılar və mühasiblərin üzərinə düşür.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarında plan və mühasibat şöbələrinin işçiləri tərəfindən, tematik tədqiqatlar, ilk sənədlərin yoxlanması və iqtisadi təhlilin keçirilməsi yolu ilə tədavül xərcləri üzərində operativ nəzarət həyata keçirilir.

Tədavül xərcləri üzərində nəzarət həmin xərcləri üzərində ayrı-ayrı maddidə və qrupları üzrə təşkil edilir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarında tədavül xərclərinin tərkibində nəqliyyat xərcləri böyük xüsusi çəkiyə malik olur. Onun səviyyəsi isə hər şeydən əvvəl nəqliyyat vasitələrindən nə dərəcədə istifadə olunmasından aslıdır. Buna görə də müəssisə rəhbərləri nəqliyyatdan keyfiyyətli istifadə olunması üzərində operativ nəzarət etməli, maşınların düzgün yüklənməsi, yükləmə – boşaltma işlərinin düzgün təşkili, malların vaxtında yerinə çatdırılması və nəqliyyatın hərəkəti haqqında sənətlərin düzgün doldurulması işinin təşkilinə də ciddi nəzarət etməlidirlər.

Bundan başqa tədavül xərcləri içərisində ticarət müəssisələri işçilərinin əmək haqları da xüsusi yer tutur. İşçilərin əmək haqqı xərclərindən düzqün istifadə edilməsi üzərində müəssisə rəhbərləri operativ nəzarəti həyata keçirməlidirlər.

İşçilərin əmək haqqı cədvəlləri, naryad və digər sənədlərə qol çəkərkən müdiriyyət işçilərin sayına, onların əmək haqqı məbləğinə, həqiqi işi qünlərinin sayına, gördüyü işin həcminə və s. nəzarət etməlidir.

Mal ehtiyatları və taraların vəziyyəti üzərində operativ nəzarət mal dövriyyə planının normativ əsasında yerinə yetirilməsi kreditlər üzrə xərclərin azaldılmasına gətirib çıxarır. Anbar və tara təsərrüfatlarının vəziyyəti üzərində nəzarət, vitrin, reklama soyuducu qurğuların düzgün istismarı və sairə tara və malların itkisinin azaldılmasına səbəb olur.

Tədavül xərcləri üzərində operativ nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, ticarət mədəniyyətinin yüksəldilməsi müəssisələrin əsas göstəricilərindən biri sayılır.

Mənfəət planının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət müəssisə rəhbərləri, mühasibat və plan şöbələrinin işçilərinin üzərinə düşür. Aylıq hesabat əsasən mənfəət planının yerinə yetirilməsi məbləğ hesabı və faizlə müəyyənləşdirilir, sonra isə gəlir planına əsasən hesabat dövründə keçən ilkinə nisbətən mənfəətin məbləği və dəyişmə tempi müəyyənləşdirilir.

Ticarət müəssisələrinin və təşkilatlarının fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biri mənfəət məbləğinin mal dövriyyəsinə nisbətən faizlə müəyyənləşdirilən rentabellik hesab edilir.

Müəssisələrin mənfəətin mal dövriyyəsinə olan nisbəti ilə müəyyən edilən ümumi və ticarət fəaliyyəti üzrə rentabelliği göstəricilərindən istifadə olunur. Bu göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi müəssisələrin ticarət fəaliyyətindən asılı olmayan digər itki və xərclər hesabına rentabellik səviyyəsində əmələ gələn dəyişikliyi müəyyən etməyə imkan verir.

3. 2. Ümumi gəlirin təhlili

Pərakəndə ticarət müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin öyrə-nilməsində ümumi gəlir üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili əsas yer tutur.

Topdan satış bazaları, sənaye müəssisələri və digər mal göndərən təşkilatlar pərakəndə ticarət müəssisə və ödəmək təşkilatlarına onların öz xərclərini ödəmək və gəlir əldə etmək üçün ticarət güzəşti təqdim edirlər. Ticarət güzəşti müvafiq normativ sənədlərə əsasən pərakəndə qiymətə nisbətən faizlə müəyyən edilir. Pərakəndə ticarətdə ümumi gəlir malların alış qiyməti ilə pərakəndə qiyməti arasındakı fərqdən ibarətdir. Deməli, pərakəndə ticarət fəaliyyətindən alınan ümumi gəlir reallaşdırılan ticarət güzəştinin məbləği ilə müəyyən edilir.

Ümumi gəlirdən başqa pərakəndə ticarətdə taraların artıq gəlməsindən, ölçüdə artıq gəlmələr və digər daxil olmalar da vardır.

Pərakəndə ticarətdə ümumi gəlir planının yerinə yetirilməsinə aşağıdakı amillər təsir edir.

1. Mal dövriyyə həcmində dəyişməsi.
2. Ümumi gəlirin orta səviyyəsinin dəyişməsi.

Mal dövriyyəsi həcmində və ümumi gəlirin orta səviyyəsinin dəyişməsinin ümumi gəlir planı icrasına təsirini təyin etmək. Bunun üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə etmək.

Cədvəl 1.

2013–2014-cü illərdə təşkilatın ümumi gəlir tapşırığının yerinə yetirilməsi.

Göstəricilər	2013- cü il üçün			2014- cü il üçün		
	plan	hesabat	kənarlaşma	plan	hesabat	kənarlaşma
1. Mal dövriyyə həcmi	14,96	14,71	-0,25	15,08	15,23	+0,15
2.Ümumi gəlir məbləği	1,13	1,09	-0,04	1,12	1,10	-0,2
3.Ümumi gəlir in orta səviyyəsi mal dövriyyəsinə nisbətən faizlə /tic. güz/	7,62	746	-0,16	7,46	7,22	-0,2

Mal dövrüyyə həcmnin ümumi gəlir məbləğinə təsirini hesablamaq üçün mal dövrüyyə həcmnin plandan kənarlaşmasını orta ticarət güzəştinin plan səviyyəsinə vurub 100 – ə bölmək lazımdır.

Ümumi gəlirin orta səviyyəsinin dəyişilməsinin onun məbləğinə təsirini hesablamaq üçün isə həqiqi mal dövrüyyəsinə ümumi gəlirin orta səviyyəsinin plandan kənarlaşmasına vurub 100 –ə bölmək lazımdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013– cü ildə mal dövrüyyə plarının 243,2 m. man. kəsirlə yerinə yetirilməsi ümumi gəlirin 18,4 m. man. ($-243,2 \times 7,62$) / 100, digər tərəfdən orta güzəşt səviyyəsinin 0,16 faiz aşağı düşməsi ümumi gəlirin 23,6m. man. ($14716,8 \times (-0,16)$) / 100 azalmasına səbəb olmuşdur. 2014– cü ildə isə mal dövrüyyə həcmnin 155,2 m. man artması ümumi gəlirin 11,8 m. man ($1,55 \times 7,46$)/100 artmasına, orta güzəşt səviyyəsinin isə 0,24 faiz aşağı enməsi onun məbləğinin 36 m. man. ($15235,2 \times (-0,24)$)/100 azalmasına səbəb olmuşdur.

Nəticədə, ümumi gəlir planı 2013- cü ildə 42 m. man ($-92 + (-118)$) , 2014– cü ildə isə 24,2m. man ($59 + (-180)$) kəsirlə yerinə yetirilmişdir.

Bu hesablaşmalara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mal dövrüyyə həcmnin ümumi gəlirin orta səviyyəsinin yüksəlməsi təşkilatın ümumi gəlir məbləğini artırır yaxud azaldır.

Bundan başqa ümumi gəlirin orta səviyyəsinin dəyişilməsinin yüksəlməsini də müəyyən etmək lazımdır.

Ümumi gəlirin orta səviyyəsi aşağıdakı amillərin təsirindən asılı olaraq dəyişilir.

A) mal dövrüyyəsinin quruluşunun dəyişilməsi

B) ayrı– ayrı mal və mal qrupları üzrə ticarət güzəşti normasının dəyişilməsi

V) mal hərəkətinin sahələr üzrə dəyişilməsi

Q) malların xırda tondan satışı həcmnin dəyişilməsi

D) mal itkiləri, qiymətlərin aşağı salınması və s. xərclərin olması.

Malların quruluşunda olan dəyişiklik nəticə etibarı ilə ticarət güzəşti səviyyəsinə və satışdan alınan ümumi gəlir məbləğinə təsir göstərir. Belə ki, mal qrupları daxilində daha yüksək ticarət güzəşti təqdim edilən malların xüsusi çəkisi ticarət güzəşti az təqdim edilən mallara nisbətən çox olarsa, ümumi gəlirin məbləği də artar, yaxud da azalar.

Mal hərəkətinin sahələr üzrə dəyişilməsinin ümumi gəlirə təsirinin müəyyənləşdirilməsi malların daşınması planının yerinə yetirilməsi haqqında müqavilələrin uçot məlumatlarına əsasən aparılır.

Malların xırda topdan satışı müəyyən olunmuş pərakəndə qiymətlə, yəni ticarət güzəşti, təqdim edilmədən həyata keçirilir.

Uşaq evlərinə, uşaq bağçalarına, xəstəxanalara xırda topdan satış yolu ilə ərzaq buraxılışı müstəsnaqlıq təşkil edir, çünki bu halda alıcıya pərakəndə satış qiymətlərinin orta həcmində ticarət güzəşti verilir. Bu amilin ümumi gəlirə təsirini təyin etmək üçün xırda topdan mal satışı həcmnin plandan kənarlaşmasını planlaşdırılmış ticarət güzəştinə vurub 100–ə bölmək lazımdır.

Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz Mərkəzi universal maqazasında xırda topdan satış 2013– cü ildə 21 m. man qarşı 17 m. man 2014–cü ildə isə 22 m. man qarşı 26,4 m. man olmuşdur. 2013– cü ildə xırda topdan mal satışı planının 3,8 m. man kəsirlə yerinə yetirilməsi nəticəsində ümumi gəlir məbləği 0,29 m. man $(19 \times 7,62) / 100$ artmış, 2014–cü ildə isə xırda topdan satış planının 4,4 m. man artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi nəticəsində ümumi gəlir məbləği 0,32 m. man $(4,4 - 7,46) / 100$ azalmışdır.

3.3. Tədavül xərclərinin təhlili

Tədavül xərcləri malların planlı sürətdə istehsal yerindən istehlakçılara çatdırılması ilə əlaqədar içtimay əməyin pul şəklində ifadəsidir. Buraya ticarət işçilərinin əməyinin ödənilməsi, malların daşınması, saxlanması, satışa hazırlanması və sair xərclər daxildir. Tədavül xərclərinə ticarət müəssisələrinin xərclərindən başqa, ticarətin təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqədar xərclər də daxil edilir. Tədavül xərcləri ticarət müəssisələri işinin mühüm keyfiyyət göstəricisidir. Onların aşağı salınması xalq təsərrüfatında vəsaitə qənaət edilməsi üzrə mühüm ehtiyat mənbəyidir.

Pərakəndə ticarət müəssisələrində tədavül xərclərinin təhlili üçün 5 №-li «Tədavül xərcləri haqqında hesabat» formasında və s. plan göstəricilərindən istifadə olunur.

Tədavül xərclərinə təsir göstərən amillər müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan və asılı olmayan amillərə ayrılır.

Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan amillərə onun sərəncamına ayrılmış əsas və dövrüyyə fondlarından səmərəli istifadə edilməsi, alıcılıq tələbinin və bazarın konyukturasının düzgün öyrənilməsi mal dövriyyəsi planının ümumilikdə və ayrı-ayrı mal qrupları üzrə yerinə yetirilməsi, sərfəli ticarət xidməti formalarının seçilməsi, kredit maliyyə nizam-intizamının gözlənilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və sairə daxildir.

Müəssisədən asılı olmayan amillərə malların pərakəndə qiymətlərinin dəyişməsi, dəmir yolu avto və su yolu nəqliyyat tariflərinin dəyişməsi, icarə halları, kredit üçün verilən faizlərin dəyişilməsi və sairə aid edilir.

Mal dövriyyəsinin həcmi tədavül xərcləri ilə əlaqədar olduğuna görə, onun həcmnin artması tədavül xərclərinin mütləq məbləğini artırsa da, onun nisbi səviyyəsini aşağı salır. Əksinə, mal dövriyyə həcmnin azalması tədavül xərcləri məbləğinin azalmasına səbəb olsa da, onların nisbi səviyyəsini artırır.

Cədvəl 2

Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz ticarət təşkilatının 2013-2014-cü illərdə tədavül xərcdəri planının icrası.

Göstəricilər	2013- cü il			2014- cü il		
	Plan	hesabat	kənarlaşma	Plan	hesabat	Kənarlaşma
1. Mal dövriyyəsi	14960	14716,8	-243,2	15080	15235,2	+155,2
2. Tədavül xərcləri	874,6	841,2	-33,4	858,6	841,6	-17
3. Orta tədavül xərc səviyyəsi (%-lə)	5,85	5,72	-13	5,69	5,52	-0,17

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cü ildə mal dövriyyə planının 243,2 m. man kəsirlə yerinə yetirilməsi tədavül xərclərinin 14,2 m. man $(-243,2 \times 1,17) / 100$, orta xərc səviyyəsinin 0,13 faiz aşağı enməsi isə onun məbləğinin 19,2 m. man $(14716,8 \times (-0,13)) / 100$ azalmasına səbəb olmuşdur.

2014-cü ildə isə mal dövriyyə həcmi 155,2 m. man artması, tədavül xərclərinin 8,8 m. man $(155,2 \times 1,13) / 100$ artmasına, orta xərc səviyyəsinin 0,17 faiz aşağı enməsi isə onun məbləğinin 25,8 m. man $(15235,2 \times (-0,17)) / 100$ azalmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə tədavül xərclərinə 2008-ci ildə 33,4 m. man $(-15,4 + 8,8)$ qənaət edilmişdir.

Tədavül xərclərini təhlil edərkən, onun ayrı-ayrı xərc maddələrinin necə dəyişdiyini öyrənmək daha maraqlıdır. Kəmiyyətini təhlil etdiyimiz ticarət təşkilatının 2013-2014-cü illərdə tədavül xərclərinin maddələr üzrə planının icrası aşağıdakı cədvəl göstəriciləri ilə səciyyələnir.

2013-2014-cü illərdə tədavül xərclərinin maddələr üzrə planının icrası

Xərc maddələri	Məbləğ min manat		Xərc səviyyəsi dövriyyəyə nisbətən %			Məbləğ min manat		Xərc səviyyəsi dövriyyəyə nisbətən %		
	Plan üzrə	Hesabat üzrə	Plan üzrə	hesabat üzrə	Kənarlaşma /+,- /	Plan	hesabat	plan	hesabat	Kənarlaşma /+,- /
Dəmir yolu, su, hava nəqliyyatı ilə daşınma xərcləri	9	10,2	0,06	0,07	-0,01	10,6	5,2	0,07	0,03	- 0,04
Avto və qoşqu nəqliyyatı ilə daşıma xərcləri	103,2	108	0,69	0,73	-0,04	8,8	9,2	0,72	0,61	+0,1
Əmək haqqı xərcləri	360,4	346,2	2,41	2,35	+0,06	350	329,6	2,32	2,16	+0,1
Əsas vəsaitin icarəsi və amortizasiya ayrımları	366	323	0,49	0,44	+0,05	66,6	71,6	0,44	0,47	- 0,0
Buna, qurğu və avadanlıqların saxlanması xərcləri	73,2	71	0,60	0,48	+0,12	74	86,6	0,49	0,57	- 0,0
Cari təmir xərcləri	15	14,2	0,10	0,10	-	15	20,2	0,10	0,13	- 0,01
Malların saxlanması və qablaşdırılması xərcləri	44,8	52,2	0,30	0,35	-0,05	52,8	54	0,35	0,35	-
Ticarət reklamasi xərci	7,4	8	0,05	0,05	-0,02	7,6	6,8	0,05	0,05	-
Kredit faizi	16,4	19,8	0,11	0,13	- 0,02	18	14,6	0,12	0,10	- 0,02
Norma daxilində əmtəə material dəyərliləri-nin əskik gəlməsi	41,8	43,6	0,28	0,30	+0,02	43,6	9,2	0,29	0,30	- 0,01
Tərə üzrə xərclər	18	14,2	0,12	0,10	+0,02	15	20,6	0,10	0,14	- 0,04
Kadr hazırlığına ayrımlar	9	8,8	0,06	0,06	-	9	8,8	0,06	0,06	-
Əməyin mühafizəsi xərcləri	1,7	0,8	0,01	0,01	-	6	4	0,04	0,03	+0,01
Sair xərclər	43,4	38,6	0,29	0,27	+0,02	40,8	46,4	0,27	0,30	- 0,03
Y e k u n	856,6	824,8	5,73	5,61	+0,12	842	825,6	5,58	5,42	+0,16
İnzibati idarə xərcləri.	18	16,4	0,12	0,11	+0,01	16,6	16	0,11	0,10	+0,01
C ə m i	874,6	841,2	5,85	5,72	-0,13	858,6	841,6	5,69	5,52	-0,18

Həmin cədvəl göstəricilərindən göründüyü kimi ticarət təşkilatı ümumilikdə tədavül xərclərinə 2013-cü ildə 33,4 m. man /874,6-841,2/, 2014-cü ildə isə 17 m. man /858,6-841,6/ qənaət etmişdir. Yəni həqiqi xərclərin

mütləq miqdarı və nisbi səviyyəsi planda nəzərdə tutulduğundan aşağı olmuşdur.

2014-cü ildə tədavül xərclərinə qənaət olunmuşdursa da, mal dövriyyə planı 243,2 m. man xərc maddələri üzrə məsələn, dəmir yolu, su, hava nəqliyyatı ilə 0,01 faiz, avto və qoşqu nəqliyyatı ilə daşıma xərcləri üzrə 0,04 faiz, xüsusi geyim və az qiymətli əşyaların köhnəlməsi üzrə malların saxlanması, işlənməsi, qablaşdırılması xərcləri üzrə 0,05 faiz, kredit üzrə ödənməmiş faizlər 0,02 faiz və s. xərc maddəsi üzrə plandan artıq xərclərə yol verilmişdir. Bu isə təşkilatın fəaliyyəti üçün mənfi haldır. 2013-cü ildə isə mal dövriyyə həcmi artıq yerinə yetirilməklə tədavül xərclərinə qənaət olunmuşdur. Ümumi xərc miqdarı ilə yanaşı bəzi xərc maddələri üzrə də, məsələn, dəmir yolu, su, hava nəqliyyatı ilə daşıma xərcləri üzrə 0,04 faiz, əmək haqqı xərci üzrə 0,16 faiz və s. xərclərə qənaət edilmişdir.

3.4. Planlaşdırılmayan gəlir və itkilərin təhlili

Ticarət təşkilatlarında balans mənfəətinə planlaşdırılmayan gəlir və itkilər böyük təsir göstərir.

Planlaşdırılmayan gəlirlər balans mənfəətini çoxaldır, itkilər isə onun səviyyəsini azaldır.

Planlaşdırılmayan itkilər ən çox təsərrüfatsızlıq və digər çatışmamazlıqlar nəticəsində baş verir. Buna görə də planlaşdırılmayan gəlirlərlə planlaşdırılmayan xərc və itkiləri bir – biri ilə əvəz etmək olmaz.

Planlaşdırılmayan gəlir və itkilərin təhlili bütün göstəricilər haqqında ətraflı məlumat verən illik “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqda hesabat” üzrə analitik uçot məlumatlarından istifadə edilir.

Planlaşdırılmayan itkilərin meydana çıxmasının səbəbini aydınlaşdırmaq üçün isə ilkin sənədlərdən və başqa təhlil materiallarından istifadə olunur.

Ticarət müəssisələrində gəlirin artmasına dövlət büdcəsinə köçürülən kassadakı pul vəsaitinin artıqlığı və vaxtı keçmiş kreditor borcları təsir etməlidir.

Planlaşdırılmayan gəlir və itkilər növlər üzrə, növlər daxilində isə hər məbləğ üzrə ayrılıqda təhlil olunur.

Cədvəl 4

Mərkəzi universal mağazasında 2013 – 2014-cü illərdə planlaşdırılmayan gəlir və itkiləri.

Nö	Planlaşdırılmayan gəlirlər	2013-cü il üzrə	2014-cü il üzrə	Nö	Planlaşdırılmayan itkilər	2013-cü il üzrə	2014-cü il üzrə
1.	Alınmış cərimə, faiz, dəbbə pulları o cümlədən: a) mal göndərilməsi üçün alınan b) malların keyfiyyətinin pislənməsi üçün alınan v) sairə	27	12	1.	Tələb müddəti keçmiş borcların silinməsindən	-	10
				2.	Borclunun ödəniş qabiliyyəti olmadığından silinmə borclar	-	26
2.	Əmtəə material dəyərlilərinin artıq çıxması	3	4	3.	Ödəniş cərimə, faiz və dəbbə pulları a) mal göndəril-məsi üçün verilən b) mal keyfiyyəti-nin pislənməsi üçün Kreditə satılmış mallar üzrə debitor borçlarının silinməsindən	-	4
				4.		6	1
3.	Müəssisənin qərarına əsasən malların qiymətlərinin artırılması	30	29	5.	Təbii fəlakət nəticəsindən olan zərər	-	1
4.	Sair mənfəət			6.	Müəssisənin qərarına əsasən malların qiymətlərinin aşağı salınmasın-dan alınan itkilər		
	Yekun	30	29	7.	Sair zərərlər/ nəqliyaddan düz-gün istifadə edil-məsi nəticəsində	6	20
					Yekun	12	62

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013 – 2014 – cü illərdə təşkilatda planlaşdırılmayan gəlirlər müvafiq olaraq 6 mln. man. və 5,8 mln. man: planlaşdırılmayan itkilər isə 2,4 mln. man. və 12,4 mln. man. olmuşdur.

Deməli, təşkilat 2013 – cü ilə nisbətən 2014 – cü ildə daha çox təsərrüfatsızlıq hallarına yol vermiş və nəticədə planlaşdırılmayan itkilərin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir.

İddia müddəti keçmiş borclar üzrə itkilərin silinməsinə bilavasitə təşkilatın rəhbərləri və baş mühasiblər məsuliyyət daşımalıdırlar. Belə borclar təşkilatda 2014 – cü ildə 2 m. man. olmuşdur.

Ümüdsüz borclar məhkəmə yaxud arbitrajın qərarı olan eləcə də, borcu olan təşkilat və müəssisə ləğv edilən bir sıra başqa hallarda silinə bilər. Borclunun ödəmə qabiliyyətinin olmaması üzündən debitor borclarının silinməsi yalnız borclunun ödəmə qabiliyyətinin olmaması haqqında məhkəmə qərarı olan hallarda aparılır. Mərkəzi universal mağazasında belə borcların silinməsindən olan zərər 5,2 m. man. olmuşdur.

Ticarət təşkilatının işində olan təsərrüfatsızlıq, nəqliyyatdan düzgün istifadə edilməsi və yükləmə – boşaltma əməliyyatı nəticəsində baş dayanmaya görə verilən cərimə, materialları əsasında diplom işi yazılan təşkilatda 2014 – cü ildə 4 m. manata bərabər olmuşdur.

3.5. Mənfəət tapşırığının yerinə yetirilməsinin təhlili. Mənfəət səviyyəsinə təsir edən əsas amillərin təhlili

Ticarət müəssisələrinin maliyyə nəticələrini təhlil etməyə başlayarkən hər şeydən əvvəl mənfəət planının bütövlükdə və ayrı-ayrı sahələr üzrə yerinə yetirilməsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Pərakəndə ticarətdə mənfəət göstəricisini öyrənərkən satış mənfəəti və balans mənfəətinin miqdarı təyin edilmişdir.

Satış mənfəəti –ümumi gəlirlə tədavül xərclərinin fərqinə bərabərdir. Balans mənfəətini təyin etdikdə ümumi gəlir və tədavül xərclərindən başqa planlaşdırılmayan gəlirlər, itkilər və xərclər, həmçinin ticarət güzəştinin yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində alınmış və ödənməmiş ayırmalar və s. gəlir və itkilər də öyrənilir.

2013- 2014 – cü illərdə mənfəət və rentabellik səviyyəsi planının necə yerinə yetirilməsinə nəzər salaq.

Cədvəl 5.

Mərkəzi universal mağazasının əsas iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2013-cü il			2014-cü il		
	Plan	hesabat	kənarlaşma	Plan	hesabat	kənarlaşma
1. Mal dövriyyəsi	14960	14716,8	-243,2	15080	15235,2	+155,2
2. Ümumi gəlir:						
a) məbləği						
b) mal dövriyyəsinin nisbə-tən faizlə	1139,6	1097,6	-42	1125,2	1101	-24,2
	7,62	7,46	-0,16	7,46	7,22	-24
3. Tədavül xərci:						
a) məbləği						
b) mal dövriyyəsinin nisbə-tən faizlə	874,6	841,2	-33,4	858,6	841,6	-17
	5,85	5,72	-0,13	5,69	5,52	-0,17
4. Satışdan olan mənfəət:						
a) məbləği						
b) mal dövriyyəsinin nisbətən faizlə/rentabellik səviyyəsi/	265	256,4	-8,6	266,6	259,4	-7,2
	1,17	1,74	-0,57	1,77	1,70	-0,07
5. Tara əməliyyatından olan gəlir	13,6	14,2	+6	17,6	12,2	-5,4
6. Planlaşdırılmayan gəlir	-	6	+6	-	5,8	+5,8
7. « « itkilər	-	2,4	-2,4	-	12,4	-12,4
Balans mənfəəti	278,6	274,2	-4,4	284,2	265	-19,2

Cədvəldən göründüyü kimi hər iki ildə təşkilat mənfəət planını kəsirlə yerinə yetirmişdir. Buna görə də rentabellik səviyyəsi 2013 – cü ildə 0,03 faiz, 2014 – cü ildə isə 0,07 faiz aşağı enmişdir.

Pərakəndə satışdan əldə edilən mənfəət aşağıdakı amillərin dəyişməsindən asılıdır.

A) mal dövriyyəsinin quruluşu, həcmi və tərkibi

B) ümumi gəlirin orta səviyyəsi

V) tədavül xərclərinin orta səviyyəsi

Q) tara əməliyyatlarından olan gəlirin məbləği

D) mal artığının dəyəri

J) planlaşdırılmayan gəlirlər

Z) planlaşdırılmayan itkilər.

Təbiidir ki, mal dövriyyə həcmnin artması mənfəət məbləğinin çoxalmasına səbəb olur. Onun plandan az olması isə yığım planının yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərir. Mal dövriyyə həcmnin mənfəətin məbləğinə təsirini təyin etmək üçün mal dövriyyəsi üzrə plandan kənarlaşmanı rentabelliyn plan səviyyəsinə vurub 100-ə bölmək lazımdır.

2013 –cü ildə mal dövriyyə planının 243,2 m. man kəsirlə yerinə yetirilməsi mənfəətin 4,2 m. man $(1-243,2 \times 1,77)/100$ azalmasına, 2014 -cü ildə isə mal dövriyyə həcmnin 155,2 m. man plandan artıq olması mənfəət məbləğinin 2,8 m. man $(155,2 \times 1,77)/100$ artmasına səbəb olmuşdur.

Ticarət təşkilatları və mağazalarında mal dövriyyəsində xırda topdan mal buraxılışı payının artması tədavül xərclərinin orta səviyyəsinin isə aşağı düşməsinə müvafiq miqdarda təsir edir və əksinə pərakəndə mal dövriyyəsində xırdan topdan mal satışının xüsusi çəkisinin azaldılması əhaliyə mal satışı payının müvafiq sürətdə artması zaman tədavül xərcləri və ümumi gəlirin payını nisbətən artırır. Pərakəndə mal dövriyyəsi tərkibinin dəyişməsinin mənfəət və rentabelliyyə təsirini ancaq ümumi gəlir və tədavül xərcləri vasitəsilə öyrənmək olar.

Ayrı –ayrı mal və mal qruplarının rentabellik səviyyəsi eyni deyildir. Buna görə də mal dövriyyə quruluşunun dəyişilməsi mənfəət məbləğinin müvafiq sürətdə artıb –azalmasına səbəb olur.

Mənfəət məbləği ümumi gəlirin orta səviyyəsinin dəyişilməsi ilə düz, tədavül xərclərinin orta səviyyəsinin dəyişilməsinə tərs mütənasibdir.

Ümumi gəlirin orta səviyyəsinin dəyişilməsinin mənfəət məbləğinə təsiri faktiki mal dövriyyəsi məbləğini ümumi gəlirin orta səviyyəsi üzrə plandan kənarlaşmasına vurub, 100-ə bölünməklə tapılır.

Tədavül xərclərinin orta səviyyəsinin dəyişməsinin mənfəətə təsiri də bu qayda ilə təyin edilir.

Təşkilatda ümumi gəlirin orta səviyyəsinin 2013 – cü ildə 0,16 faiz və 2014 – cü ildə 0,24 faiz aşağı enməsi mənfəət məbləğinin həmin illərdə müvafiq olaraq 23,4 m. man $(14716,8 \times 0,16) / 100$ və 36 m. man $(15235,2 \times 0,17) / 100$ azalmasına səbəb olmuşdur.

Tədavül xərcinin orta səviyyəsinin 2013-cü ildə 0,13 faiz və 2014 –cü ildə 0,17 faiz aşağı enməsi nəticəsində mənfəətin məbləği müvafiq olaraq 19 m. man $(14716,8 \times 0,13) / 100$ və 26 m. man $(15235,2 \times 0,17) / 100$ artmışdır.

2013- cü ildə tara əməliyyatından olan gəlir 0,6 m. manata bərabər olmuşdur. Bu isə mənfəətin məbləğinin 0,6 m. man artmasına səbəb olmuşdur.

2014 - cü ildə isə tara əməliyyatından olan itki 5,4 m. manata bərabər olmuş və mənfəətin məbləğinin həmin miqdarda azalmasına səbəb olmuşdur.

Mərkəzi universal mağazasında planlaşdırılmayan gəlirlər 2013 –cü ildə 6 m. manata, 2014-cü ildə isə 5,8 m. manata bərabər olmuşdur. Bunların nəticəsində isə həmin illərdə mənfəətin məbləği müvafiq olaraq 6 və 5,8 m. man artmışdır.

Planlaşdırılmayan gəlirlərin hansı səbəblər üzündən baş verməsi isə “Planlaşdırılmayan gəlir və itkilərin təhlili” paraqrafında ayrıca şərh olunmuşdur.

Həmin təşkilatda planlaşdırılmayan itkilər 2013 – cü ildə 2,4 m. man, 2014 – cü ildə isə 12,4 m. manata bərabər olmuşdur. Bunların nəticəsində isə həmin illərdə mənfəətin məbləği müvafiq olaraq 2,4 və 12,4 m. manat azalmışdır. Planlaşdırılmayan itkilərin hansı səbəblər üzündən baş verməsi isə “Planlaşdırılmayan gəlir və itkilərin təhlili” paraqrafında ayrıca göstərilmişdir.

Ayrı-ayrı amillərin mərkəzi universal mağazasında mənfəətə təsiri ümumiləşdirərək aşağıdakı cədvəli tərtib edək:

Mənfəət planının yerinə yetirilməsinə ayrı–ayrı amillərin təsiri

/m.man/

Göstəricilər	2013-cü il	2014- cü il
1. Mal dövriyə həcmi	- 4,2	+2,8
2. Ümumi gəlirin orta səviyyəsi	- 23,4	- 36
3.Tədavül xərcinin orta səviyyəsi	+19	+26
4. Tara əməliyyatında olan gəlir	+0,6	- 5,4
5. Planlaşdırılmayan gəlirlər	- 6	+5,8
6. Planlaşdırılmayan itkilər	- 2,4	- 13,8
Mənfəətin məbləğinin plandan kənarlaşması	- 4,4	- 19,2

Cədvəldən göründüyü kimi, təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təşkilatda mənfəət 2013 – cü ildə 4,4 m. man, 2014 – cü ildə isə 19,2 m. man gəlirlə yerinə yetirilmişdir. 2013-cü ildə mənfəət məbləği mal dövriyyə həcmnin kəsirlə yerinə yetirilməsi səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində 23,4 m. man, planlaşdırılmayan itkinin baş verməsi nəticəsində 2,4 m. man azalmışdır. Lakin tədavül xərclərinin orta səviyyəsinin aşağı düşməsi mənfəət məbləğinin 19 m. man, tara əməliyyatından olan gəlir nəticəsində 0,6 m. man. və planlaşdırılmayan gəlirlərin nəticəsində 6 m. man. artmasına səbəb olmuşdur.

3.6. Mənfəətdən istifadə edilməsinin təhlili

Pərakəndə ticarət müəssisələrində mənfəətdən istifadənin təhlili təsdiq edilmiş maliyyə planına əsasən fondların hərəkəti haqqında hesabatə, əlavə edilən işçilərin maddi-həvəsləndirmə fonduna ayırmalar, ictimai-mədəni tədbirlər fonduna üzrə hesablaşmalara əsasən aparılır.

Pərakəndə ticarət təşkilatları tərəfindən əldə edilən mənfəət birinci növbədə öz xərclərinin edilməsinə, kapital qoyuluşu işlərinin maliyyələşdirilməsinə, təsərrüfatının genişləndirilməsinə, xüsusi dövrüyyə vəsaiti normativinin artırılmasına, köhnəlmiş model və biçimdə olan, eləcə də öz əvvəlki keyfiyyətini itirmiş malların qiymətlərinin aşağı salınmasından əmələ gələn itkinin ödənilməsinə, yeni texnikanın tətbiqi üçün bankdan alınmış, cari ilin payına düşən ssuda borcun ödənilməsinə, mənzil-kommunal təsərrüfatının istismarından alınan plan zərərlərinin ödənilməsinə istifadə olunur. Onun qalan hissəsi isə dövlət büdcəsinə köçürülür. Öz xüsusi dövrüyyə vəsaitinin tamamlanması üçün mənfəətdən ayrılan vəsaitin təhlili, onun istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanması ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Öz xüsusi dövrüyyə vəsaitinin tamamlanması o vaxt səmərəli olur ki, o mal dövrüyyəsi qalıqlarının artmasına dövrüyyə vəsaiti normativinin dəyişməsinə ehtiyac olsun.

Köhnəlmiş model və biçimdəki, əvvəlki keyfiyyətlərinin aşağı salınmasından əmələ gəlmiş itkini təmin etmək üçün, mənfəətdən yaranmış fondun düzgün olması təhlil edilməlidir. Həmin fonda perakendə plan mal dövrüyyəsindən 0,5 faiz miqdarında vəsait ayrılır.

Müəssisə işçilərinin maddi- həvəsləndirmə fondu plan mənfəəti və plandan artıq mənfəətdən təyin edilmiş normativlər əsasında təşkil olunur.

İşçilərin maddi-həvəsləndirmə fonduna ayırmalar nomativi plan mənfəətindən müəyyən faiz şəklində təyin edilir. Bunun üçün ümumi məbləğdən ictimaimədəni tədbirlər, mənzil tikintisi və ticarətin maddi-texniki

bazasının yaxşılaşdırılması üçün ayrılmış məbləğlər çıxılır. İctimai –mədəni tədbirlər, mənzil tikintisi və ticarətin maddi- texniki bazasının yaxşılaşdırılması fondlarına plan mənfəətindən 2 faizdən az olmayaraq vəsait ayırmaqla təşkil olunur. Mövcud qaydaya əsasən plandan artıq mənfəətin 60 faizi maddi-həvəsləndirmə fondunun təşkilinə yönəldilir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının mənfəətindən yerli büdcəyə ayırmalar plan və plandan əlavə mənfəətdən ayrıca olaraq hesablanılır və təhlil olunur. Plan mənfəətindən ayırmalar maliyyə planına müvafiq olaraq aparılır. Bu cür ayırmalar ticarət müəssisə və təşkilatlarının öz ehtiyaclarına lazım olan vəsaiti də nəzərə almaq, şərtilə mənfəətin 10 faizdən az olmamalıdır. Plandan artıq mənfəətin isə 75 faizi büdcəyə verilir, 25 faizi isə il ərzində təsərrüfat hesablı müəssisənin sərəncamında qalır.

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz təşkilatda mənfəət planı 2013 – 2014 -cü illərdə müvafiq olaraq 278,6 və 284,2 m. man nəzərdə tutulduğu halda, həqiqi olaraq 274,2 və ya 19,66 faiz və 265 m. man və ya 18,64 faiz olmuşdur. Hər iki ildə təşkilatda mənfəət planı müvafiq olaraq 4,4 m. man və ya 1,7 faiz və 19,2 m. man və ya 6,8 faiz kəsirlə yerinə yetirilmişdir.

Mənfəət planının 2013 – 2014 –cü illərdə kəsirlə yerinə yetirilməsi və mənfəət planına təsir edən amillər əvvəlki paragrafda göstərilmişdir. İndi isə ticarət təşkilatının əldə etdiyi mənfəətdən necə istifadə edilməsini izah edək. Daha aydın olmaq üçün mənfəətdən hansı məqsədlərə istifadə olunduğu aşağıdakı cədvəl şəklində göstərək.

Mənfəətin istifadəsinin əsas istiqamətləri

Mənfəətdən hansı məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur.	2013 – cü il	2014- cü il
1. Mənfəətdən büdcəyə ayrılmışdır	133	154
2. Yeni texnikanın tətbiqinin maliyyə-ləşdirilməsi üçün ayrılmış vəsait	3,4	13
3. Maddi- həvəsləndirmə fonduna ayırma	31	17,4
4. Sosial mədəni tədbirlər və mənzil tikinti fonduna ayırma	8,8	-
5. Ticarətin inkişafı fonduna ayırma	5,6	-
6. Malların qiymətinin aşağı salınması fonduna ayırma	74,8	75,4
7. Qalan mənfəət məbləği nizamnamə fonduna birləşdirilmişdir	278,6	14,2
Y e k u n	274,2	265

Cədvəl göstəricilərdən aydın olur ki, təşkilat 2014 – cü ildə 2013 – cü ilə nisbətən mənfəət planının xeyli kəsirlə yerinə yetirməsi nəticəsində sosial mədəni tədbirlər və mənzil tikintisi, eləcə də ticarətin inkişafı fonduna ayırma aparılmamışdır. Bu isə, əlbəttə təşkilatın fəaliyyətini üçün mənfi haldır. Ona görə də ticarət təşkilatı öz fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müvafiq tədbirlər görməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Mərkəzi universal mağazasında maliyyə nəticələrinin uçotu qaydası ilə tanış olduqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təşkilatda uçotun metod və üsullarından lazımi səviyyədə istifadə edilir.

Mallar təşkilatın müəssisələrinə ticarət güzəşti və nəqliyyat xərcinin məbləği göstərilən tədiyyə tələbnaməsi, hesab faktura və s. sənədlərə əsasən mədaxil edilir. Həmin sənədlərə əsasən mallar mədaxil edilən zaman təqdim edilən ticarət güzəştləri uçot reqistrlərində əks etdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatın müəssisələri malları həm malsatanlardan, həm də təşkilatın bölüşdürücü bazasından alırlar. Buna görə də 603 №-li hesab həm 431 və ya 531 №-li, həm də 172 №-li hesablarla müxabirləşir.

Təşkilatda satılmış mallara düşən ticarət güzəştinin hesablanması qaydası 1 №-li cədvəldə göstərilmişdir.

Tədavül xərclərinin sintetik uçotu digər ticarət müəssisələrində olduğu kimi 701.6 №-li hesabda aparılır. Belə ki, xərclər baş verdikcə göstərilən hesabın debetinə, təyinatından asılı olaraq müxabirləşən hesabların kreditinə mühasibat yazılışı tərtib edilir. Xərclərin analitik uçotu isə çoxqrafalı kartočkada aparılır. Həmin kartočkada hər xərc maddəsi üçün ayrıca sütun nəzərdə tutulmuşdur.

Təşkilatda mal qalığına düşən tədavül xərclərinin hesablanması qaydası 2 №-li cədvəldə göstərilmişdir.

Bütün ticarət təşkilatlarında olduğu kimi, Mərkəzi universal mağazasında da planlaşdırılmayan gəlirlər 801.8 №-li hesabın kreditinə yazılmaqla, təyinatından asılı olaraq müxtəlif hesabların debetinə qeyd edilir. Planlaşdırılmayan itkilər isə 801.9 №-li hesabın kreditinə və ayrı-ayrı hesabların debetinə yazılır. Təşkilatda planlaşdırılmayan itkilərin səbəbini və

onun əmələ gəlməsində təqsirkar olan şəxslərin müəyyən edilməsi, həmin itkilərin kimin təqsiri üzündən baş veribse, onlarından da tələb edilməsinə imkan verir. Bundan başqa həmin itkilərin hansı müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunun müəyyən edilməsində mühasibat uçotunun da rolu böyükdür. Ümumiyyətlə, təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin uçotu üçün 801 №-li “Ümumi gəlir (zərər)” hesabından istifadə edilir.

Bu hesabın debitində planlaşdırılmayan xərclərin ümumi məbləği, verilən ayırmalar, planlaşdırılmayan itkilər, kreditində isə satışdan alınan ümumi gəlirin məbləği, alınan ayırmalar, planlaşdırılmayan gəlirlər əks etdirilir. Gəlirin xərc və itkidən artıq olmasını göstərən 801 №-li hesabın kredit qalığı təşkilatın xalis gəlirini, xərc və itkinin gəlirdən artıq olmasını gömtərən debet qalığı isə təşkilatın xalis zərərini göstərir.

Beləliklə, 801 №-li hesabın məlumatları ticarət müəssisənin rentabellik səviyyəsini müəyyən etmək və qəlir, xərc, eləcə də itkilərin miqdarı üzərində nəzarət etmək işinə xidmət edir.

Mərkəzi universal mağazasında maliyyə nəticəsinin təhlili zamanı lazım olan göstəriciləri təşkilatda tərtib edilən bir sıra hesabat formalarından götürmək olar. Təşkilatın ayra-ayrı müəssisələri aylıq balansla birlikdə mal dövriyyəsi, ümumi gəlir və tədavül xərcləri planının yerinə yetirilməsi haqda 1 №-li arayış təqdim edirlər. Bundan başqa, 2 №-li “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqda hesabat” forması təşkilatın fəaliyyət nəticəsinə ümumi şəkildə əks etdirir. Bu hesabat forması maliyyə nəticəsinin hansı amillərin təsiri nəticəsində yüksəldilməsini və ya aşağı düşməsinə, həmçinin planlaşdırılmış gəlir və itkilərin ona təsir etməsini təyin etməyə imkan verir.

4 №-li “Satış və buraxılış” haqda hesabat formasına təşkilat tərəfindən buraxılan və satılan bütün dövriyyə, həmçinin ümumi gəlir daxil edilir. Təşkilatda baş vermiş, xərclər haqqında 5 №-li “Tədavül xərcləri haqda hesabat” və 14 №-li “idarə aparatının saxlanılması üzrə xərclər haqda hesabat” forması tərtib edilir. Bundan başqa 5-T №-li “Ticarətdə əmək və əmək haqqı üzrə planın yerinə yetirilməsi haqqında hesabat” forması təşkilat

üzrə işçilərin sayı və orta siyahı sayı, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətinin sahələri üzrə işçilərin əmək haqqı fondu haqda məlumat verir.

Beləliklə, bu hesabat formalarından istifadə edərək təşkilatda apardığımız maliyyə nəticələrinin təhlilindən aşağıdakı nəticələri əldə etmək olar.

Mərkəzi universal mağazasında 2013 və 2014 - cü illərdə mal dövriyyəsi plan üzrə müvafiq olaraq 14960 və ya 15080 m. man nəzərdə tutulduğu halda, həqiqi olaraq mal dövriyyəsi müvafiq olaraq 14716,8 və ya 19,6 faiz və 15235,2 m. man və ya 101,0 faiz yerinə yetirilmişdir. Yəni 2008-ci ildə mal dövriyyəsi planı 243,2 m. man və ya 1,6 faiz kəsilsə, 2009 -cu ildə isə 155,2 m. man və ya 1,0 faiz artıqlanması ilə yerinə yetirilmişdir.

Təşkilatın ümumi gəlir planı 2013 – cü ildə 1139,6 m. man nəzərdə tutulduğu haqda, həqiqi olaraq 1097,6 m. man və ya 19,2 faiz, yəni 42 m. man və ya 3,7 faiz kəsirlə yerinə yetirilmişdir. Buna səbəb mal dövriyyəsinin 0,16 faiz aşağı düşməsi səbəb olmuşdur. 2014 –cü ildə ümumi gəlir planı 1125,2 m. man nəzərdə tutulduğu halda, həqiqi olaraq 1101 m. man və ya 98 faiz yerinə yetirilmişdir. Bu orta güzəşt səviyyəsinin 0,24 faiz aşağı düşməsi nəticəsində olmuşdur.

2013 – cü ildə tədavül xərcləri 874,6 m. man və ya dövriyyəsinə nisbətən 5,85 faiz planlaşdırıldığı halda, həqiqi olaraq 841,2 m. man və ya dövriyyəyə nisbətən 5,72 faiz olmuşdur. Buna səbəb mal dövriyyə planının 243,2 m. man kəsirlə yerinə yetirilməsi və orta xərc səviyyəsinin 0,13 faiz aşağı düşməsi olmuşdur ki, 2014 – cü ildə tədavül xərcləri 858,6 m. man və ya dövriyyəyə nisbətən 5,69 faiz planlaşdırıldığı halda 841,6 m. man və ya dövriyyəyə nisbətən 5,52 faiz olmuşdur, yəni tədavül xərclərinə 17 m. man qənaət edilmişdir. Bu mal dövriyyə həmçinin 155,2 m. man artması və orta xərc səviyyəsinin 0,17 faiz aşağı düşməsi nəticəsində əldə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədavül xərcləri içərisində əmək haqqı xərclərinə 2013 – 2014 – cü illərdə xeyli qənaət edilmişdir. Bu qənaətin miqdarı 2013 – cü ildə 14,2 m. man, 2014 – cü ildə isə 20,4 m. man təşkil etmişdir.

Təşkilat üzrə planlaşdırılmayan gəlirlər 2013 – cü ildə 6 m. man, 2014 – cü ildə isə 5,8 m. man planlaşdırılmayan itkilər isə müvafiq olaraq 2,4 m. man və 12,4 m. man təşkil etmişdir. 2014 –cü ildə planlaşdırılmayan itkilərin 12,4 m. man təşkil etməsini təşkilat üçün mənfi hal hesab etmək lazımdır. Ona görə ki, bu məbləğ təşkilatın mənfəətini bir o qədər azaltmışdır.

Göründüyü kimi, təşkilatda mal dövriyyəsi, ümumi gəlir və tədavül xərcləri planlarının yerinə yetirilməsində olan dəyişiklər nəticə etibarlı ilə mənfəət planının 2013 – cü ildə 8,6 m. man. 2014 – cü ildə isə 7,2 m. man kəsirlə yerinə yetirilməsinə səbəb olmuşdur. Mənfəət planının hər iki ildə kəsirlə yerinə yetirilməsi nəticəsində rentabellik səviyyəsi 2013 – cü ildə 1,77 faiz plana qarşı 1,74 faiz, 2014 – cü ildə isə 1,77 faiz plana qarşı 1,70 faiz təşkil etmişdir.

Beləliklə, diplom işinin gedişi göstərdi ki, təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz Mərkəzi universal mağazasında və bunun təmsalında bütün digər ticarəti təşkilatlarında maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar var və bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə müvafiq olar.

1. Mərkəzi universal mağazasının mühasibatlığında təsərrüfat hesablı müəssisələr üzrə ümumi gəlirin hesablanması üçün 19 – cu səhifədəki cədvəl əvəzinə D. P. Qafanoviç, F. D. Fesenko və A. A. Şpiq müəlliflərin rəhbərliyi ilə yazılan “Учет и анализ финансовых результатов в централизованной бухгалтерии торго” adlı kitabında ayrı – ayrı müəssisələrin hər bir ay üzrə ümumi gəlir planını necə yerinə yetirməsi haqda daha dəqiq məlumat verən ticarət güzəştinin hərəkəti və satılmış ticarət güzəştinin hesablanması üçün verilmiş cədvəldən istifadə edilsə daha əlverişli olar.

2. Mal dövriyyəsinin artırılması və bu sahədə plan tapşırıqlarının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi bir tərəfdən ticarət güzəştləri məbləğinin artmasına, digər tərəfdən bu güzəştlərlə tərs münasibətdə olan tədavül xərclərinin aşağı salınmasına səbəb olur.

3. Ərzaq məhsulları satışının ümumi həcmində ət, süd, mal - qara yağı yumurta, qənd və s. bu kimi məhsulların xüsusi çəkisi getdikcə artır. Odur ki, bu malların hesabına mal dövriyyə həcmi xeyli artırmaq mümkündür.

4. Pərakəndə ticarətdə hələ də mal ehtiyatlarının qorunması, daşınması və satışa hazırlanması ilə əlaqədar olaraq çoxlu səmərəsiz tədavül xərcləri mövcuddur. Halbuki, bu məsrəfləri yükdaşımanın mütərrəqi metodlarını tətbiq etməklə xeyli azaltmaq olar.

5. Tədavül xərclərinin azaldılmasının və effektivliyinin yüksəkdilməsinin mühüm amillərindən biri də ticarətin əsas fonlarından istifadə olunmasının yaxşılaşdırılmasıdır.

6. Bina və avadanlıqlardan istifadəyə görə ticarət müəssisələrinin ödədiyi icarə haqqlarının qədərinin nizamlanması da aktual kəsb edir. Bu binaları icarə etmək üçün ticarət müəssisələri sənayə müəssisələrinə nisbətən artıq haqq verirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Q. Ə. Abbasov “Ticarətdə mühasibat uçotu”. Bakı 1994.
2. Q. Ə. Abbasov, S. M. Səbzəliyev və i. a. “Mühasibat (maliyyə) uçotu” Bakı 2003.
3. Q.Ə.Abbasov, Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi. Bakı-2009
4. Q.Ə.Abbasov, Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı-2013
5. Белоусов М. С., Дундуков П. С., Калупов В. Г. и др. Бухгалтерский учет в торговле, Издательство З-Е, переработ. М. “Экономика”, 2004.
6. Мезинцев. П. В., Румянцева М. М., Голованова Л. Э., Фирер Р. А. Централизованные бухгалтерии в торговле, М. “Экономика” 2003.
7. Давыдов В. Централизация учета в торговле, М. “Финансы”, 2004.
8. Куприеенко А. Н. Журнально – ордерная форма учета в торговле, М. “Экономика”, 2001.
9. Капелюш С, Нестеров М. Бухгалтерский учет и хозрасчет в торговле. ж. “Бухгалтерский учет”, 2009.
10. Гафанович Д.П., Фесенко Ф.Д., Шпиг А. А. “Учет и анализ финансовых результатов в централизованной бухгалтерии торго”, М.“Экономика”, 2006.
11. Гофьман Г., Новоселов П. Финансирование и кредитирование в торговле. М. “Финансы”, 2002.
12. Кравченко Л.И. Экономический анализ деятельности предприятий торговли и общественного питания. Минск, “Высшая школа”, 2007.
13. Баканов М, Гофьман Г, Капелюш С. Проблемы рентабельности торговли. М., “Экономика”, 2007.
14. “Бухгалтерийский учет” ж. 2007-2014.
15. “Maliyyə və uçot” j. 2000-2014.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-4
<u>1. Fəsil.</u> Ticarət müəssisələrində maliyyə nəticələrinin - mənfəətin iqtisadi təbiəti və xüsusiyyəti.....	5
1.1. Ticarətdə mənfəətin mahiyyəti.....	5-7
1.2. Ticarət təşkilatları və müəssisələrində mənfəətin əmələ gəlmə mənbələri və ondan istifadə etmək prinsipləri.....	8-10
<u>2. Fəsil.</u> Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələrinin uçotu.....	11
2.1. Ümumi gəlir üzrə uçotun təşkili və texnikası.....	11-16
2.2. Tədavül və idarə etmə xərcləri üzrə uçotun təşkil və texnikası.....	17-23
2.3. Müəssisələrin planlaşdırılmayan gəlir və itgiləri üzrə uçotun təşkili və texnikası.....	24-29
2.4. Ümumi tədavül və idarəetmə xərclərinin təsərrüfat hesablı müəssisələr üzrə bölüşdürülməsi metodikası.....	30-32
2.5. Müəssisələrin maliyyə nəticələri üzrə uçotun təşkili və texnikası.....	33-36
2.6. Müəssisələrin gəliri, xərci və itkisi haqda hesabatların göstəriciləri.....	37-40
<u>3. Fəsil.</u> Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəticələrinin təhlili.....	41
3.1. Ticarət təşkilatı və müəssisələrində ümumi gəlir, tədavül xərclər və mənfəət tapşırığının yerinə yetirilməsi üzərində operativ nəzarət.....	41-42
3.2. Ümumi gəlirin təhlili.....	43-45
3.3. Tədavül xərclərinin təhlili.....	46-49
3.4. Planlaşdırılmayan gəlir və itkilərin təhlili.....	50-52
3.5. Mənfəət tapşırığının yerinə yetirilməsinin təhlili. Mənfəət səviyyəsinə təsir edən əsas amillərin təhlili.....	53-57
3.6. Mənfəətdən istifadə edilməsinin təhlili.....	58-60
Nəticə və təkliflər.....	61-65
İstifadə edilmiş ədəbiyyatlar.....	